

Mate Božić i Stjepan Čosić

Nastanak hrvatskih grbova

Podrijetlo, povijest i simbolika od 13. do 16. stoljeća

Uvod

Osobni i plemenski znakovi na ratničkim štitovima, individualizirani amblemi, crteži i inkrustacije, postojali su već u ranim civilizacijama. Međutim, osmišljeni i stabilni sustav prepoznatljivih likova na štitovima - kao simbolička sastavnica staleške i rodovske strukture - proširio se tijekom razvijenog srednjovjekovlja od 12. do 14. stoljeća. Za pojavu i uporabu grbova neusporedivo važniji od funkcije viteškoga "prepoznavanja" bio je proces pretvaranja lena u naslijedno dobro. Usporedo s razvojem feudalnih institucija rodoslovja i grbovi postali su znakovi plemićke ukorijenjenosti i povezanosti s posjedom. Tako je tijekom 12. stoljeća, svijest o plemstvu kao "krvnom nasleđu" artikulirala vlastiti sustav znakova. Osobne insignije prerasle su u ambleme i grbove koji su postali naslijedni dio patrimonija i simbol genealoškoga slijeda. U čitavoj Europi otada se razvija heraldička retorika s kompleksnim obrascima i varijantama za različite stupnjeve vladarskih, plemićkih i prelatiskih titula, kao i za označavanje pripadnosti ograncima plemićkih rodova. Štoviše, difuzijom heraldike ubrzo su bili zahvaćeni svi staleži i brojne zajednice neplemića pa su grbove dobili gradovi, vjerske, trgovačke i obrtničke bratovštine i slične korporacije. Stoljećima grbovi se koriste za osobno, rodovsko i staleško legitimiranje, kao znakovi stvarne političke i duhovne moći, presti-

ža, teritorijalne vlasti i suvereniteta. U grbovima su upisana drevna prava i genealoške veze, ostvarene i neostvarene političke ambicije i pretenzije pa heraldiku uistinu možemo smatrati "stenografijom povijesti" (sir Anthony Wagner).

Uporabom grbova i pojmom herolda kao dvorskih službenika, heraldika je izvorno začeta kao dvorska i administrativna disciplina. S druge strane, poznavanje heraldičkih obilježja postalo je važan segment obrazovanja i znanja o svijetu. Tako, zahvaljujući raznim sastavljačima, mecenama, slikarima, grafičarima, antikvarima, kompilatorima, kolekcionarima i tiskarima, već od polovice 13. stoljeća nastaju prvi grbovnici i srodne zbirke koje se u brojnim prerisima dopunjavaju i zajedno s novim inaćicama rabe diljem Europe. Premda utilitaran, svijet heraldike ne obuhvaća samo pravila već podrazumijeva imaginaciju i poznavanje simboličkih i mitskih oblika, bogatstvo i slojevitost likovnih elemenata kao i umjetnost izvedbe. Heraldički sadržaji, zapisi i kodovi mogu se čitati na različite načine ali u pravilu zahtijevaju razumijevanje grbovnog jezika koji se sastoji od egzaktnih, ali i od posve proizvoljnih elemenata. Naime, osim bilježenja i modificiranja postojećih grbova, prvi su heraldičari i sastavljači armorijala, kreirali nova znamenja, nastojeći tako obilježiti slabo poznate, nepoznate, egzotične, pa i imaginarnе zemlje i vladare izvan kršćanskoga civilizacijskoga kruga.^{o1}

^{o1} Literatura o grbovima, grbovcima i fenomenu heraldike u sklopu srednjovjekovne i ranonovovjekovne kulture nepregledna je. U kontekstu ovoga rada za hrvatsku i bosanskohercegovačku heraldiku vrijedna je bibliografija: Tomislav Galović i Emir O. Filipović, "Prilog bibliografiji o heraldici (s posebnim osvrtom na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu)." *Arhivski vjesnik* 51 (2008): 161-226. Za europski kontekst ističemo rezultate fundamentalne rasprave o srednjovjekovnim armorijalima s gradivom i literaturom: Steen Clemmensen, *Editing Armorials I. Cooperation, knowledge and approach by late medieval practitioners; Editing Armorials II. Cooperation, knowledge and approach (Appendices, Bibliography)*. København: Books on Demand, 2017.

Znamenja plemića, magnata i vladara postupno su se vezivala za posjede, zemlje i države pod njihovom vlašću i suverenitetom. Pritom je bilo logično da se predheraldički amblem ili grb nekog velikaša, vladara ili dinastije u praksi jednostavno primjeni kao grb države ili zemlje, odnosno plemićke zajednice na tome području. Druga je mogućnost bila da sâm vladar posebnom ispravom, grbovnicom, dodijeli heraldički znamen državi, pokrajini ili gradu pod svojim vrhovništvom. I u tom slučaju novi bi se znamen najčešće sastojao od motiva ili boja iz vladarskoga ili dinastičkoga grba.

U dalnjem tekstu bit će riječi o podrijetlu, oblikovanju, motivima, uporabi i modifikacijama grbova koji su od 13. do početka 16. stoljeća u različitim izvorima na različite načine atribuirani Hrvatsko-dalmatinsko-slavonskom kraljevstvu ili nekom od njegovih dijelova (srednjovjekovnoj "Slavoniji", Dalmaciji, "Slovinju", Hrvatskoj i novovjekovnoj Kraljevini Slavoniji), a zbog heraldičke i povijesne povezanosti obuhvatit ćemo i neke grbove koji se pripisuju srednjovjekovnoj Bosni. Bavit ćemo se grbovima s motivom leopardovih (lavljih) glava i inačicama s ljudskim glavama, znamenjima s tri lovačka psa u trku, rukom s mačem (sabljom ili bodežom), kunom između dviju rijeka i srebrno-crveno šahiranim poljima. Riječ je o grbovima koji se u tom razdoblju pojavljuju u javnoj heraldici ili kao neslužbena (dekorativna) znamenja u grbovnicima i drugim izvorima.

Zbog sinkronijskog prepletanja heraldičkih sadržaja i prezentacije gradiva u višestoljetnoj perspektivi, na početku je važno naglasiti distinkciju između javne heraldike, odnosno grbova koji su se kao vladarske i zemaljske označke srednjovjekovne Hrvatske koristili na novcima, pečatima, ispravama i na druge načine, i grbova koji su na temelju različitih kriterija kreirani u grbovnicima te su se dugo rabilo izvan službene vladarske domene. U prvu skupinu spada stari grb Hrvatsko-dalmatinskoga kraljevstva (kasnije isključivo Dalmacije) s tri okrunjene lavle ("leopardove") glave, grb Hrvatske u obliku šahiranoga štita i grb novovjekovne Kraljevine Slavonije s kunom između dviju rijeka. Specifična varijanta grba s tri okrunjene lavle ("leopardove") glave je znamen s tri okrunjene ljudske (ženske ili muške) glave kojiji, kao što ćemo vidjeti, predstavlja prijelazni oblik između spomenutih dviju skupina grbova. Naime, primjere grba s tri ljudske glave nalazimo skoro uvijek u inozemnim grbovnicima, dok su se u okviru javne heraldike koristili veoma rijetko. U drugu skupinu ubrajamo grb srednjovjekovnog "Slovinja" s tri lovačka psa u trku i grb Hrvatske, a u nekim slučajevima i Dalmacije, (kasnije grb Bosne), s motivom ruke koja drži mač, bodež ili sablju.

Simbolika srednjovjekovnih zemaljskih i državnih znamenja ima i svoj moderni aspekt koji nas podsjeća na povijesnu ali i na antropološku dimenziju heraldike. Radi se o modificiranoj naravi grbova u vidu nacionalnih i državnih simbola. Naime, kao i svim povijesnim sadržajima, novi su naraštaji starim heraldičkim biljezima upisivali nova značenja. Feudalna heraldika odavno je izgubila prvotnu funkciju ali je sam grb, kao semantički oblik, nadživio stari poredak i sva iskušenja građanskoga društva na posve jednostavan način: tako što se u kolektivnom i individualnom smislu "demokratizirao" i postao opće dostupan. Državna i pokrajinska znamenja pokazala su se kao najvitalniji segment u procesu modernizacije i ideologizacije heraldičke simbolike. Drugim riječima, zemaljski biljezi feudalnih elita tijekom 19. i 20. stoljeća uglavnom su se pretvorili u *grbove nacija*, a cjelokupna heraldička simbolika postala je izdašno vrelo nacionalizma.⁰²

Nakon dulje stagnacije heraldičkih i srodnih istraživanja u Hrvatskoj, u proteklome desetljeću objavljen je niz relevantnih radova, a pojavile su se i dvije monografije u kojima se, između ostalog, tematizira podrijetlo, značenje i uporaba najstarijih hrvatskih grbova. Riječ je o knjizi Marija Jareba te zajedničkom djelu Dubravke Peić-Čalđarović i Nikše Stančića.⁰³ Autori potonje knjige sistematizirali su gotovo sve dosadašnje spoznaje donoseći i niz novih podataka o najstarijem hrvatskom znamenju. Na neka djelomično odgovorena, neodgovorena ili nepostavljena pitanja u spomenutim djelima odgovore ćemo pokušati dati u ovome radu. S druge strane, u publicističkim tekstovima o hrvatskom znamenju, osobito o šahiranome grbu, objavljenima u proteklih tridesetak godina, iznesena su različita tumačenja koja se uglavnom temelje na starijim pretpostavkama koje zadiru u prapovijest, indo-iransku simboliku, etnogenezu Hrvata i koješta drugo, pri čemu se rašireni šahirani motiv na artefaktima najrazličitije provenijencije i vremena nastanka nekritički povezuje s hrvatskim grbom. S obzirom na prve poznate primjere i simboliku šahiranoga grba Hrvatske, kao i činjenice vezane za njegovo pojavljivanje u širem kontekstu uporabe hrvatskih zemaljskih znamenja, u ovome radu nećemo razmatrati teze koje njegovu pojavu i motiv traže ili nalaze prije kasnoga 15. stoljeća. Novootkrivene podatke kritički ćemo suočiti s dosadašnjim spoznajama kako bismo izložili obuhvatniju i potpuniju interpretaciju u vezi s nastankom, datacijom, likovima i prilagodbama zemaljskih grbova Hrvatske, Dalmacije, Slavonije, "Slovinja" i Bosne od 13. do 16. stoljeća.

⁰² U hrvatskome slučaju primjetan je svojevrsni paradoks koji iznova potvrđuje semantičku ovisnost simbola o kontekstu. Motiv najstarijega hrvatskoga zemaljskoga znamena, srednjovjekovnoga grba s tri okrunjene leopardove glave, u modernome je razdoblju, kao grb dalmatinskih autonomaša i talijanaša, postao simbolom "antihrvatstva". S druge strane, znatno mlađi, srebrno-crveni šahirani grb habsburške provenijencije, koji se javlja potkraj 15. stoljeća, postao je *grbom nacije* pa mu je, po logici nacionalizma, bilo potrebno tražiti i nalaziti drevno podrijetlo u pretheraldičkom dobu. ⁰³ Mario Jareb, *Hrvatski nacionalni simboli*. Zagreb: Alfa i Hrvatski institut za povijest, 2010; Dubravka Peić-Čalđarović i Nikša Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*. Zagreb: Školska knjiga, 2011.

Hrvatski grbovi u armorijalima i srodnim vrelima do kasnoga 15. stoljeća

Osim znamenjâ koja su zabilježena i sačuvana na hrvatskom području, na kamenim spomenicima, pečatima, novcima i ispravama, različiti, često najstariji prikazi zemaljskih, municipalnih, crkvenih (biskupskih i nadbiskupskih), osobnih i obiteljskih (bandskih, velikaških i plemićkih) grbova hrvatske atribucije, nalaze se u brojnim grbovnicima i srodnim izvorima inozemne provenijencije. Od protekloga desetljeća, posredovanjem suvremenе mrežne tehnologije, svakim danom postaju nam sve dostupniji bogati sadržaji europskih armorijala koji u bitnome smislu proširuju i upotpunjaju korpus informacija o hrvatskoj heraldičkoj baštini.⁰⁴

Tumačenje heraldičkih likova, grbovnih modifikacija i atribucija zemaljskih grbova u srednjovjekovnim grbovnicima podrazumijeva oprezan pristup. Uz same grbovnike, koji su često sačuvani u više inačica, rijetko nalazimo dodatno gradivo o njihovu nastanku, izvorima i sadržaju, a *modus operandi* starih heraldičara dobrim se dijelom temeljio na prijepisima i prerisima, kao i na informacijama i opisima iz nepouzdanih vrela. Pritom je do lazilo do različitih vrsta pogrešaka i simplifikacija. Mnogi su grbovnički tijekom vremena dopunjavani i proširivani novim znamenjima pa njihov sadržaj u vremenskom, stilskom i autorskom smislu uglavnom nije koherentan. U nedostatku preciznih podataka, sastavljači armorijala ponekad su sami stvarali grbove manje poznatih zemalja, služeći se različitim analogijama, ili na temelju dostupnoga gradiva, najčešće koristeći grbove ili elemente iz grbova najmoćnijih feudalnih rodova povezanih s dotičnom zemljom. Slični primjeri hrvatskih grbova spominjat će se u dalnjem tekstu. Uz to, u europskim grbovnicima srednjovjekovne provenijencije ne može se uvijek pouzdano utvrditi koje se atribucije, heraldički motivi i grbovi odnose na cijelinu Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva, a koje na pojedini njegov dio. Osim zamršenoga državnopravnog položaja Hrvatske od 13. do 16. stoljeća, pojedini vladari razvili su različite titulacije koje su bile povezane s političkim pretenzijama i tradicijama.

04 Unatoč relativno razvijenoj heraldičkoj praksi, na hrvatskome području nisu sačuvani domaći grbovnici srednjovjekovne provenijencije, a zbog državnopravnih specifičnosti i kasnijih osmanskih osvajanja nisu brojni ni tragovi "državne" heraldike srednjega vijeka. Stoga smo upućeni na istraživanje europskih grbovnika u kojima ima podataka o hrvatskim zemaljskim grbovima. Informacije o tim grbovnicima i njihovu sadržaju u ovome radu uglavnom smo crpili iz sistematskih analiza danskoga heraldičara Steena Clemmensea. Njegovi rezultati s dalnjim poveznicama dostupni su na mrežnoj stranici <http://www.armorial.dk/> te u knjigama *Editing Armoria I i II* (vidi bilješku 2). U ovom radu koristili smo se Clemmensenovim detaljnim analizama sljedećih grbovnika: Bergshammar, Lyncenich, Jörg Rugen, Donaueschingen, Uffenbachsche, Sankt Gallen-Haggenberg, Livro de arautos, Ulrich von Richental i Conrad Grünenberg. Većina armorijala koji se spominju u ovome radu, dostupna je u cijelosti ili djelomično u digitalnom obliku na mreži. Ako drugačije nije označeno, svi podaci o europskim grbovnicima potječu od Steena Clemmensea i dostupni su na njegovoj mrežnoj stranici. **05** O kompleksnom prostornom i povijesnom određenju Slavonije u srednjem vijeku vidi: Tomislav Bali, *Slavonski meandar. Prostor i pojam Slavonije u XIII. stoljeću*. Zagreb: Srednja Europa, 2014. Kajkavske Hrvate u prošlosti se nazivalo *Slovincima*, a sukladno tome i zemlja "od Sutle na istok" nazivala se pridjevom srednjega roda "Slovinje". Tako 1484: *slovinski ban*, 1493: *zemlje hrvatske i slovenske do Save i Drave*, 1527: *slovinski rusag*. Kajkavski se "Slovinje" nazivalo *Slovenje* (na Slovenjeh, u Antuna Vramica). Također, Hrvati kajkavci su svoj jezik do 18. stoljeća nazivali *slovenskim*. Više o tome u: Alemko Gluhak: "Ime Slavonije." *Migracijske i etničke teme* 1 (2003): 111-117. **06** Na ovom mjestu treba početi voditi računa o tome da narav heraldičkih životinja podrazumijeva različite preobrazbe koje se terminološki bitno razlikuju. Tako lik lava s glavom prikazanom u položaju *en face*, zadržava izgled "lava" ali se u heraldici naziva "leopardom" što vrijedi i za lavlju glavu koja se u tom položaju također naziva "leopardovom". Ukoliko bi pak ista glava bila prikazana profilno u heraldičkoj terminologiji ostala bi "lavlja". U slučaju grba, koji se početkom 15. stoljeća definirao kao zemaljski grb Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva miješaju se likovi "leoparda" i "lava", odnosno "leopardovih" i "lavljih" glava, što ćemo, između ostalog, nastojati objasniti u ovome radu.

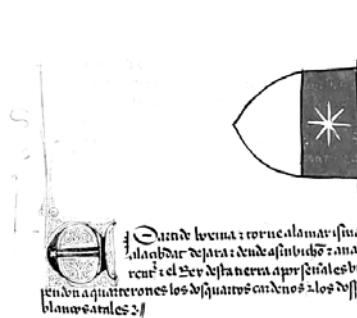
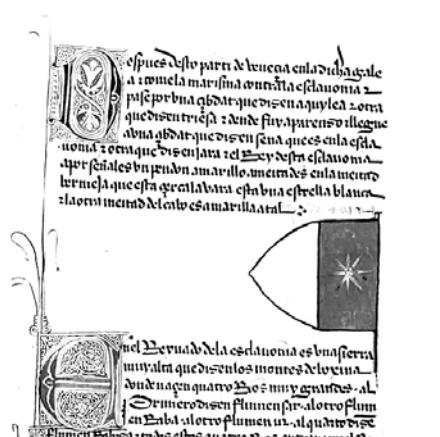
U svakom slučaju, sve grbove i varijante pojedinih grbova prisivanih "Dalmaciji", srednjovjekovnoj "Slavoniji", "Slovinju" i "Hrvatskoj" prikladno je nazvati hrvatskim, kao što smo to učinili u naslovu, jer su svi ti grbovi iz različitih perspektiva europejske heraldike označavali područja današnje Hrvatske. Dakako, u tekstu smo nastojali elaborirati kontekst pojavljivanja, uporabu, podrijetlo i motive svakoga od hrvatskih grbova posebno. Tako je grb s tri okrunjene leopardove (lavlje) glave, koji se pojavljivao od druge polovice 13. stoljeća, često bio atribuiran kao grb "Dalmacije", ali nerijetko i kao grb "Hrvatske", dok je njegova inačica s tri okrunjene ljudske glave pripisivana isključivo srednjovjekovnoj "Slavoniji". Pritom se pojam "Slavonije" u tom kontekstu nije odnosio na "Slavoniju" u novovjekovnom odnosno suvremenom smislu, nego prvenstveno na cjelokupno Hrvatsko-dalmatinsko kraljevstvo, odnosno na zemlje pod upravom hrvatskog hercega, o čemu će riječi biti kasnije. Grb koji uključuje motiv ruke s mačem (bodežom, sabljom) pojavljivao se od početka 15. stoljeća, a najčešće je bio atribuiran "Hrvatskoj", ali ponekad i "Dalmaciji". Ta praksa ukazuje na titularnu i gotovo sinonimsku povezanost Hrvatske i Dalmacije, odnosno na kolebanje autorâ prilikom atribucije grbova. S druge strane u istom razdoblju, motiv triju lovačkih pasa u trku redovito je pripisivan srednjovjekovnom "Slovinju", pri čemu se taj pojam prvenstveno odnosio na zapadnopanonski *regnum* između Drave i Save, koji je sve do kraja 15. stoljeća, odnosno do konačnog formiranja novovjekovne Kraljevine Slavonije, na različitim razinama i različitim intenzitetom bio povezan s Hrvatsko-dalmatinskim kraljevstvom.⁰⁵

* * *

Glavni heraldički lik koji se u raznim varijantama pojavljuje na najstarijim hrvatskim grbovima je lav, to jest heraldički leopard, odnosno lavlja, heraldički leopardova glava.⁰⁶ Čini se da je taj lik otpočetka dobio i svoju stiliziranu heraldičku varijantu koja se pojavljivala uglavnom u europskim grbovnicima kao antropomorfizirani prikaz lavljih (heraldički leopardovih) glava u različitim stupnjevima, od blagih naznaka ljudskoga lika do potpuno ljudskih fizionomija.

Grb "kralja Ugarske",
oko 1270-1280
(rekonstrukcija);
grbovnik *Herald's Roll*

Zastava knezova Krčkih
kao znamenje "kralja
Slavonije" i "gospodara
(brda) Bosne" (1480-te
godine); rukopis *Libro
del conosimiento etc.*
nastao tijekom 15.
stoljeća

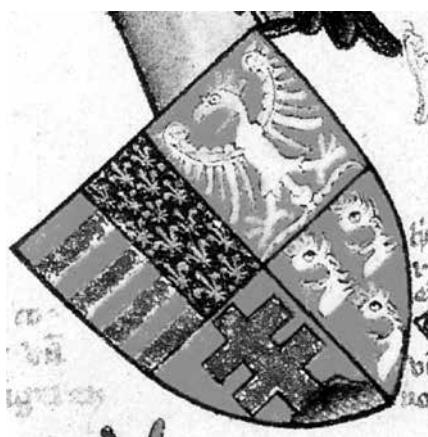
Grb "slavenskog kralja",
1390-1440; grbovnik
Uffenbachsche

Grb "Slovinja", 1390-
1440; grbovnik
Uffenbachsche

Motiv ruke u crvenom
koja zamahuje mačem u
štitu i nakištu grba; grb
Hrvoja Vukčića
Hrvatinića, 1403-1440;
Hrvojev misal

Grb Hrvatske u
četvrtoj polju na
znamenju pripisanome
Ludoviku I., početak 15.
stoljeća; grbovnik
L'armorial universel
(Gelre)

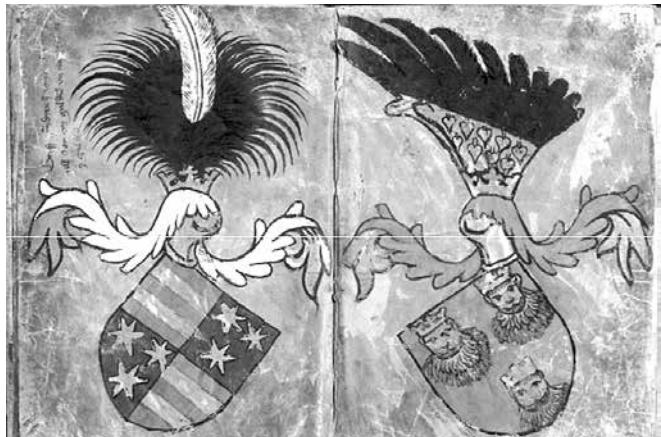
Grb "Kraljevine
Hrvatske", oko 1420-
1440; *Kronika Sabora u
Konstanci* (izdanje iz
1483)

Grb "kralja Slovinja",
oko 1420-1440; *Kronika
Sabora u Konstanci*
(izdanje iz 1483)

Grb "kralja Bosne" i
"Ane kraljice Bosne",
oko 1420-1440; *Kronika
Sabora u Konstanci*
(izdanje iz 1483)

Grb knezova Krčkih kao
znamenje "kneza
Hrvata", 1390-1440;
grbovnik *Uffenbachsche*

Grb "kralja Slavena",
1440-1450; grbovnik
Redinghoven (stariji
segmenti)

Grb "kralja Slavonije",
15. stoljeće; grbovnik *iz
vremena engleskog
kralja Henrika VI.* (1422-
1461; 1470-1471)

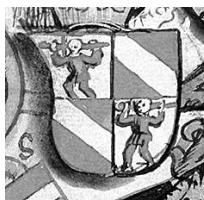

Grb "Dalmacije", oko
1470; grbovnik *Hansa
Haggenberga*

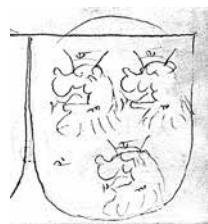

Grb "Hrvatske", oko
1470; grbovnik *Hansa
Haggenberga*

Jedan od grbova
heraldičkog znamenja
Fridrika II. Celjskog,
oko 1410; *Wiener
Handschrift*

Grb "Bosne", oko 1470; grbovnik Hansa Haggenberga

Grb "kralja Dalmacije", oko 1466-1473; grbovnik Ortenburg

Grb "kralja Hrvatske", oko 1466-1473; grbovnik Ortenburg

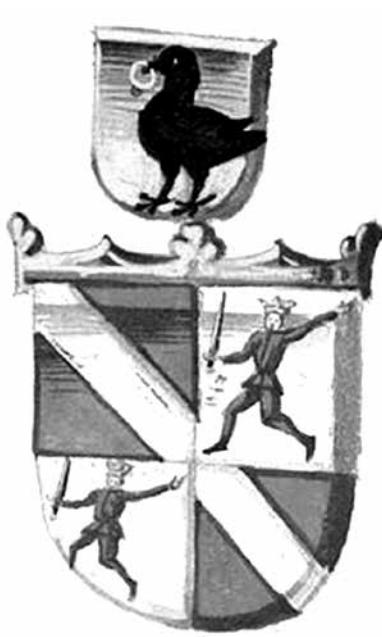
Grb "kralja Slovenija", oko 1466-1473; grbovnik Ortenburg

Grb "kralja Bosne", oko 1466-1473; grbovnik Ortenburg

Grb "kralja Slovenija", 1483; grbovnik Conrada Grünenberga

Grb "kraljevine Bosne", 1483; grbovnik Conrada Grünenberga

Grb "Kraljevine Hrvatske", Dubrovnik, 1487; Hodočašće u Jeruzalem Conrada Grünenberga

Grb "Kraljevine Dalmacije", Šibenik, 1487; Hodočašće u Jeruzalem Conrada Grünenberga

Između 1285. i 1300. nastao je francuski armorijal *Vermandois* (L'Armorial du Héraut Vermandois) u kojemu je kao grb "Le Roy de Danit" na crvenom polju prikazana zlatna leopardova glava razjapljenih čeljusti.⁰⁷ Ako bi se naziv zemlje "Danit" protumačio kao iskvareni naziv za Dalmaciju,⁰⁸ bio bi to prvi zabilježeni grb "kralja Dalmacije", odnosno tadašnjeg vladara cjelokupnog Hrvatsko-dalmatinskoga kraljevstva zajedno s područjem srednjovjekovnog "Slovinja", međurječja Drave i Save. Tu tezu potkrepljuje i sličan prikaz u grbovniku *Heralds' Roll* koji datira između 1270. i 1280. - na crvenom propinjući zlatni lav razjapljenih ralja s plavom ogrlicom - pripisan "kralju Ugarske" (Le Roy de Hungarie).⁰⁹

Istodobno ili malo kasnije, javljaju se i antropomorfni oblici "leopardovih" glava kao heraldičkog znamenja vladara tadašnjeg Hrvatsko-dalmatinskoga kraljevstva. Tako u armorijalu francuske provenijencije *Wijnbergen*, koji je nastajao u drugoj polovici 13. stoljeća,¹⁰ nalazimo grb "kralja Slavonije" (le Roi dezclauonie): na plavom tri okrunjena ženska poprsja (2, 1), podlje štita posuto je zlatnim križićima.¹¹ Sljedeći, veoma sličan grb "kralja Slavonije" (Le Roy de Esclevoni) nalazimo u engleskom grbovniku *Lord Marshals' Roll* koji datira iz 1295-1296: na plavom tri okrunjene srebrne ljudske glave (2, 1).¹² Treba odmah reći kako se pojam "kralja Slavonije" u ovim slučajevima odnosi na vladara srednjovjekovne "Slavonije", prostora koji je, prema srednjovjekovnim ispravama, obuhvaćao sva područja od rijeke Drave do Jadranskog mora kojima je vladao odnosno kojima je u ime kralja upravljaо hrvatski herceg ("dux totius Sclavonie") uključujući u prvom redu središnji jadransko-dinarski prostor Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva na jugu kao i srednjovjekovno "Slovinje" na sjeverozapadu.¹³ Osim toga, pod upravom hrvatskoga hercega povremeno su bili i krajevi srednjovjekovnog Huma na jugoistoku,¹⁴ kao i neke sjevernije prekodravske županije u današnjoj Mađarskoj.¹⁵

S kraja 13. stoljeća potječe i crtež zastave uz šator "sina ugarskog vojvode" u hanoverskome primjerku ilustriranoga rukopisa srednjovjekovnog djela *Le Destructioun de Rome*¹⁶ u kojemu se opisuju podvizi izmišljenog saracenskog viteza Fierabrama. U toj verziji rukopisa uz šator je nacrtana i motka sa zastavom na kojoj su vidljive tri leopardove glave s razjapljenim raljama i isplaćenim jezicima. Glave su postavljene u položaj 2, 1 s tim da je između umetnuta greda. Isti heraldički motiv pojavljuje se na još jednoj ilustraciji spomenutog rukopisa i to u obliku grba na štitu jednog od okrunjenih konjanika, samo što je između tri zlatne leopardove glave, također u položaju 2, 1, umjesto grede postavljen rog.¹⁷

Srednjovjekovnu "slavonsku" atribuciju ponegdje dobivaju i znamenja najmoćnijega feudalnoga roda. Tako se zastava s heraldičkim znamenjem kneževa Krčkih, koju uočavamo na portulanimu iz 14. stoljeća navodi i kao grb "kralja Slavonije" to jest "gospodara (Brda) Bosne". Podatak o tome nalazimo u djelu nepoznatog španjolskog autora, koje najvjerojatnije potjeće iz osamdesetih godina 14. stoljeća, a nosi naslov *Libro del conoscimiento de todos los regnos et tierras e señoríos que son por el mundo et de las señales et armas que han*. U tom je putopisu (ili pseudoputopisu), koji sadrži naslikane insignije različitih zemalja, znamenje "Slavonija" ("Esclavonia") i "Bosne" ("Boxnia") obilježeno zastavom.¹⁸ Opišući znamen "kralja Slavonije" autor navodi: "i stigoh u jedan grad, koji zovu Sena (Siena) koji je u Slavoniji, i drugi koji zovu Jara i kralj ove Slavonije ima za znamenje žutu zastavu na polovine; u crvenoj polovini koja je blizu motke je bijela zvijezda a druga polovina kraja je žuta." Zanimljivo je kako anonimni putopisac znamenje Krčkih pripisuje i susjednoj Bosni, koju je također navodno posjetio, i to sljedećim riječima: "U kraljevini Slavoniji ima gorski lanac veoma visok koji zovu Brda Bosne ... I gospodar ovih brda ima zastavu kao što je ima kralj Slavonije".¹⁹

07 <http://archive.li/Hyg07> **08** Dragomir Acović, *Heraldika i Srbi*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2008: 528. **09** <https://web.archive.org/web/20160312005934/http://briantimms.fr/Rolls/heralds/heraldsoi.html> **10** S. Clemmensen, *Editing Armoria II*: 10. **11** <http://archive.li/iXAos> **12** <https://web.archive.org/web/2016031235312/http://briantimms.fr/rolls/lordmarshals/lordmarshaloi.html> **13** Tako se primjerice u jednom pismu iz razdoblja vladavine kralja Bele III. (oko 1185) može pročitati da "dux Sclauonie" (hrvatski herceg) kralju plaća svake godine 10 tisuća maraka srebra. Nadalje, herceg Bela u jednoj ispravi iz 1222. titulira se kao "dux totius Sclauonie", a Belin brat i nasljednik herceg Koloman (1226-1241) skoro uvijek je koristio naslov "dux totius Sclavonie". Prema tome i sam papa Grigor IX. u svom pismu od 15. lipnja 1240. obraća mu se: "Carissimo in Christo filio Colomanno, illustri regi et duci Sclauorum" titulirajući ga "vojvodom Slavonie" odnosno Slavonije. Ban Dionizije, koji je obavljao službu hrvatskog hercega nakon Kolomanove smrti, nazivao se 1242. "Dionisio, bano totius Sclauonie", dok kralj Bela IV. u jednoj svojoj povelji iz 1267. navodi kako se Zagreb nalazi "in partibus Sclauonie". Da se pojam srednjovjekovne Slavonije ("Sclauonie") doista odnosno na Kraljevstvo Hrvatske i Dalmacije svjedoči i činjenica kako se već spomenuti herceg Bela ("dux totius Sclauonie") u jednoj ispravi iz 1223. također titulira i kao "gubernator Dalmatiae et Croatiae", dok se herceg Koloman ("dux totius Sclavonie") 1226. naziva: "Colomanus, dei gratia ... dux Dalmatiae atque Croatiae". Nadalje, u jednoj ispravi hercega Kolomana iz 1231. stoji kako herceg uzima u zaštitu "omnes templarios, qui infra ducatum Sclavonie sunt, tam in Dalmatia, quam in Croatia". Dalmacija i Hrvatska u toj se ispravi izričito označavaju kao tvorbene zemlje jedinstvenog dukata "Slavonije". Više o tome u: Ivan Bojničić Kninski: "Grbovnica Kraljevine 'Slavonije'" *Viestnik hrvatskoga arkeološkoga društva* 1 (1895): 14-22. **14** Primjerice u okviru vojvodске titule hrvatskog hercega Andrije iz 1198. ubrojeni su Hum i njemu susjedno područje Rame: "Andreas, tertii Bele regis filius, dei gracia Dalmatiae, Croatiae, Rame, Chulmeque dux in perpetuum." I. Bojničić Kninski: "Grbovnica Kraljevine 'Slavonije'" 17. **15** Riječ je o srednjovjekovnim županijama Baranjskoj, Šimeškoj i Zaladskoj. Više o tome u: "Vjekoslav Klaić, "Marturina: Slavonska dača u srednjem vijeku." *Rad JAZU* 156 (1904): 140. **16** Niedersachsische Staatsbibliothek MS IV, 578. (*La Destructioun de Rome. Fierabras*) **17** Uz hanoverski primjerak djela *Le Destructioun de Rome* iz kojeg potječu spomenute ilustracije znamenja s leopardovim glavama, postoji i rukopis istog djela koje se čuva u Londonu (London, British Library MS Egerton 3028), ali u njemu nema tih ilustracija. **18** Nancy F. Marino, *El libro del conocimiento de todos los reinos - The book of knowledge of all kingdoms*. Tempe: Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 1999. **19** Josip Smislak, "Zemlje južnih Slovena i njihovi grbovi oko god. 1330. u 'putu oko svijeta' jednoga španjolskog fratra." *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 50 (1928-29): 1-32, prilog 2.

Prikaz triju antropomorfnih okrunjenih leopardovih glava vrlo sličan zemaljskom grbu "kralja Slavonije" iz grbovnika *Wijngaerden i Lord Marshals' Roll*, kao grb "slavenskog kralja" (Der Windische kunig) nalazimo i u njemačkom grbovniku *Uffenbachsche* koji je nastao između 1390. i 1440. godine. Motiv toga grba su također tri ljudska poprsja s okrunjenim glavama na plavom (2, 1) ali ovaj put s bradama, u muškoj formi. U ovom grbovniku po prvi put nalazimo i znamen - na zlatnom tri crna lovačka psa u trku - pripisan "zemlji Slavena" (Wintlanden),²⁰ odnosno srednjovjekovnom "Sloviniјu". Dvostruka "slavenska" atribucija i pojava grba s lovačkim psima, koji se u različitim bojama ponavlja i u kasnijim grbovnicima, otvara pitanje višežnačnosti pojma "Slavonije" odnosno "Sloviniјa" kao regionima i etnonima u heraldičkoj uporabi o čemu će biti riječi u nastavku.

Znameniti *Hrvojev misal* (1403-1404), vjerojatno je izrađen na području Zadra za bosanskoga vojvodu Hrvoja Vukčića Hrvatića (1350-1416), odnosno za crkvu sv. Mihovila u Splitu. Vojvoda Hrvoje tada je bio na vrhuncu moći i od 1403. godine nosio je naslov: "herceg Splita, potkralj Dalmacije i Hrvatske, veliki vojvoda bosanski i knez Donjih kraja". Iluminacije s heraldičkim motivima u *Misalu* (Hrvoje na konju, Sv. Mihovil, Hrvojev grb) izradio je nepoznati minijaturist. Na jednoj iluminaciji prikazan je vojvodin grb s trakom, a na drugoj je Hrvoje kao konjanik sa štitom, na kojem je također njegov grb s motivom ruke koja zamahuje mačem. Ukrzo je taj isti motiv, u svom modificiranom obliku u više grbovnika nastalih tijekom 15. stoljeća atribuiran "Hrvatskoj", ali i "Dalmaciji". U tim prikazima mač je poprimio oblike bodeža i "orientalizirane" sablje. Očigledno je Hrvojev položaj, moć i ugled vladara najvećega dijela srednjovjekovne hrvatske države, utjecao na prijenos tog heraldičkog simbola s osobnog grba na zemaljski grb "Hrvatske" ili "Dalmacije" u europskim grbovnicima.

Modificirani oblik grba hrvatsko-dalmatinskog hercega odnosno vojvode srednjovjekovne "Slavonije" (tri okrunjene leopardove glave na plavom polju) predstavlja heraldičko znamenje s tri lavla poprsja okrunjenih glava (2, 1) na crvenom štitu, koje se, sada već kao zemaljski grb Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva, nalazi u četvrtom polju raščetvorenog štita kraljevsko-

ga grba pripisanoga Ludoviku I. Anžuvincu u armorijalu *Gelre (L'armorial universel)*. Ta zbirka čuva se u Bruxellesu i sadrži čak 1755 grbova, a njen je sastavljač bio herold Claes Heinen između 1370. i 1414. godine.²¹

Kronika Sabora u Konstanci, koju je između 1420. i 1440. sastavio Ulrich von Richenthal, a tiskana je 1483. godine,²² sljedeći je izvor u kojem se susrećemo sa zemaljskim, ali i biskupskim, nadbiskupskim i kardinalskim te banskim i velikaškim grbovima s područja Hrvatske.²³ *Kronika* donosi i grbove kraljevina kojima je vladao kralj Sigismund Luksemburški,²⁴ pa je tako na koloriranoj tabli sa šest grbova Sigismundovih zemalja,²⁵ grb "Dalmacije" (Talmatz): na crvenom tri srebrna lavla poprsja s okrunjenim glavama (2, 1) i plavim isplaženim jezicima na trećem mjestu, a grb "Kraljevine Hrvatske" (Das Künigreich zu Cawratia): na crvenom polju ruka sa sabljom, na četvrtom. Zanimljivo je da se na drugom mjestu u *Kronici*, grb s tri okrunjene srebrne lavle glave s poprsjima pripisuje "Hrvatskoj", a znamenje ruke sa sabljom "Dalmaciji". Uz grbove Dalmacije i Hrvatske u *Kronici* je narisani i grb "kralja Slovinja" (König von Schlaffanien): na srebrnom tri crvena lovačka psa u trku, kao i identični grbovi "kralja Bosne" i "Ane kraljice Bosne": raščetvoreni štit na čijoj je drugoj i trećoj četvrtini ljevkosa greda na crvenom, a na prvoj i četvrtoj četvrtini uspravljeni lik muškaraca s krunom i mačem. Isti grb, atribuiran Bosni, pojavljuje se i u kasnijim grbovnicima ali nikad u javnoj uporabi.²⁶ Budući da je *Kronika* tiskana 1483. ovi su grbovi ujedno i najstarija tiskana znamenja s područja Hrvatske.²⁷

Od kraja 14. do prve polovice 15. stoljeća sastavljeni su i tri grbovnika, odnosno matice bratovštine u mjestu St. Christoph am Arlberg u Tirolu. U jednoj od tih zbirki grbova, poznatom kao *Münchner Handschrift*, heraldičko znamenje Hermana II. Celjskog (koje je u zbirku uneseno između 1406. i 1410.) predstavljen je s čak tri grba: dva obiteljska (grb samih Celjskih, to jest roda Sanneg, te grb roda Heunberg, čije su posjede, a time i grb Celjski naslijedili 1322. ili 1333.)²⁸ kao i jednim izvorno zemaljskim grbom Sigismundovog Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva: tri okrunjene srebrne lavle glave sa isplaženim jezicima na crvenom polju sa srebrnom bordurom.²⁹ Sam je sastavljač grbovni-

²⁰ U istom grbovniku prikazani su i grbovi gradova: Dubrovnika (srebrno-crveno raskoljeni štit s crnim tornjem u sredini) i Zagreba (brdo nad kojim lebdi zlatna kruna) te hrvatskih magnata: "kneza Hrvata" (grb knezova Krčkih) i "hercega Zagorja" ("Saders", to jest knezova Celjskih kao tadašnjih gospodara Varaždina i znatnog dijela Varaždinske odnosno Zagorske županije). Grbovi knezova Krčkih i Celjskih prvi su plemićki, a grbovi Dubrovnika i Zagreba prvi gradski grbovi s područja Hrvatske koji su zabilježeni u europskim grbovnicima. ²¹ D. Peić-Čaldarović i N. Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*: 20, 26; Vicko Kapitanović, *Povjesna vrela i pomoćne znanosti*: 306. ²² Heraldičke podatke Richenthal je prikupljal tijekom crkvenoga sabora u Konstanci /Constanz/ (1414-1418) kada su taj grad pohodili brojni europski crkveni dostojanstvenici, vladari i velikaši. ²³ D. Peić-Čaldarović i Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*: 44. ²⁴ D. Peić-Čaldarović i N. Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*: 228. ²⁵ U Richentalovoj *Kronici* zabilježena su i crkvena znamenja splitskog nadbiskupa Petra, dubrovačkog nadbiskupa Antuna, stonskog biskupa Jurja, trogirskog biskupa Ivana (grb rapske obitelji de Dominis iz koje je biskup potjecao), titularnog kninskog biskupa Teobalda te titularnog dubrovačkog kardinala Ivana, kao i heraldički neispunjeni grbovni štit zadarskog nadbiskupa Ivana. Tu se nalaze banski i velikaški grbovi: hrvatsko-dalmatinskog bana Ivana II. Albena, Nikole Gorjanskog, zatim Jurja, Tome i Alberta Kurjakovića, Ivana Korođa te Petra Talovca. Najzad, može se uočiti i heraldički neispunjeni štit predstavnika grada Splita, patricija Nikole Dominika. Grbove sudionika sabora u Konstanci donosi i nedovršena heraldička rasprava *Livro de arautos* koju je sastavio neimenovan portugalski herold između 1416. i 1417. Tu se mogu pronaći kolorirani grbovi hrvatskih velikaša: Nikole Gorjanskog, Tome Kurjakovića, Ivana i Antuna Morovića, Andrije Lapčanina i Ivana Korođa. ²⁶ V. Kapitanović, *Povjesna vrela i pomoćne znanosti*: 307. ²⁷ Amer Sulejmanagić, "Grob Zagorja i njegov odnos s grbom Dalmacije," *Bosna Franciscana* 46 (2017): 228, 229. ²⁸ Prema Sulejmanagiću, srebrna bordura grbovnog polja izvorno je označavala pripadnika

Grb "kralja Bosne", 1491; grbovnik Wernigeroder

Grb "Dalmacije", 1491; grbovnik Wernigeroder

Grb "Hrvatske", 1491; grbovnik Wernigeroder

Grb "kralja Slavena", 1491; grbovnik Wernigeroder

Grb "Slovinja", Zadar, 1487; *Hodočašće u Jeruzalem* Conrada Grünenberga

Kameni grb hrvatskoga
hercega, sredina 14.
stoljeća; kraljevska
utvrda Ostrovica

ka odmah do opisanog grba naznačio kako je riječ o znamenju "grofovije Zagorje" ("Das ist dy Grafshaft von dem Sager"). U drugoj zbirci iz St. Christoph am Arlberga u Tirolu poznatoj kao *Wiener Handschrift* u okviru heraldičkog znamenja Fridrika II. Celjskog, koje je u tu zbirku uneseno oko 1410, također su prikazana dva obiteljska znamena rođova Sanneg (Celjskih) i Heunberg (u okviru jednog raščetvorenog štita)³⁰ te inačica zemaljskog grba Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva: tri okrunjene srebrne leopardove glave s poprsjima na crvenom polju,³¹ ali u ovom slučaju bez srebrne bordure.³² Uz ove prve zabilježene slučajevе korištenja izvorno zemaljskog hrvatsko-dalmatinskog grba, grofovi Celjski su u okviru svoje heraldičke prakse sve do sredine 15. stoljeća često koristili opisano znamenje, ali redovito u varijanti s leopardovim (a ne lavljim) glavama.³³ Pritom su, primjerice na pečatima, isticali i naslov kneževa županije "Zagorje" ("SAGORIE" ili "SEGORIE"), kao što je od 1459. istu titulu, zajedno s grbom s tri okrunjene leopardove glave na crnom (dijamantnom) štitu, koristio i njihov nasljednik - ban "cijele Slavonije" Ivan Vittovec.³⁴ Međutim, treba istaknuti kako su Celjski uz spomenuti grb na svojim pečatima osim titule knezova Zagorja ponekad koristili i titulu banova "cijele Slavonije".³⁵

Još jedan velikaški grb nalazi se u francuskom grbovniku *Lyncenich* koji je nastao tijekom 1440-ih. To je prvi do sada poznati prikaz novog grba knezova Frankopana (Krčkih), koji su Frankopansko ime preuzeli 1430. pa su izmjenili i svoj dotadašnji grb. Očito zbog njihove moći, uz novi grb Frankopana (dva sručljena lava u propnju, prednjim šapama lome kruh) stoji zapis "grave van crabaten" jednako kao i u opisu njihova staroga grba (kao knezova Krčkih) u grbovniku *Uffenbachsche* koji je nastao između 1390. i 1440. ("der grove vō carbatten"). Ovime se, po četvrti put, u slučaju Krčkih odnosno Frankopana potvrđuje srednjovjekovna praksa autora grbovnika i srodnih djela da znamenja najmoćnijih feudalaca na području Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva povezuju s nazivom zemlje ili naroda.

Među starijim fragmentima njemačkoga grbovnika *Redinghoven*, tzv. armorijalu *Redinghoven*, koji također datira iz 1440-ih,

mlađe grane jednoga roda ili pravo nezakonitog djeteta na modificirani grb roditelja (nikako ne nezakonito rođenje kao takvo), a od druge polovice 14. stoljeća počinje biti i razlikovni znak (mark of difference) da bi se sprječila istovjetnost grbova na području pod istom heraldičkom administracijom. U slučaju jednog od tri prikazana grba Hermanna II. Celjskog na kojem je taj razlikovni znak bio primijenjen, očigledno se željela sprječiti istovjetnost s tada već aktualnim Žigmundovim grbom Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva, koji je također bio predstavljen s tri okrunjene lavlje glave sa isplaženim jezicima na crvenom polju. A. Sulejmanagić, "Grb Zagorja i njegov odnos s grbom Dalmacije": 229, 230. **30** A. Sulejmanagić, "Grb Zagorja i njegov odnos s grbom Dalmacije": 223-225. **31** Osim grba Celjskih, u tom se grbovniku mogu pronaći i grbovi srijemskih velikaša Morovića te ličkih Kurjakovića iz plemena Gušića, to jest grb Karla Kurjakovića "kneza Krbave te bana Dalmacije i Hrvatske". **32** Budući da se takav grb doista razlikovao od aktualnog Sigismundovog grba Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva (na jednom od grbova kojeg je koristio Fridrik II. Celjski nalazile su se tri srebrne heraldičke leopardove, a na Sigismundovu zemaljskom grbu tri srebrne lavlje glave na crvenom polju) nije bilo potrebe za primjenom razlikovnog znaka, odnosno srebrne bordure, kao u slučaju nešto ranije nastalog heraldičkog znamenja Hermanna II. Celjskog. A. Sulejmanagić, "Grb Zagorja i njegov odnos s grbom Dalmacije": 231. **33** Za razliku od grbova sačuvanih na pečatima i kamenim spomenicima varijante tog heraldičkog znamenja grofova Celjskih sa okrunjenim srebrnim lavljim glavama na crvenom (bez srebrne bordure) ili crnom polju zadržale su se u kasnije nastalim grbovnicima, primjerice u: grbovniku Hendrika von Heessela (iz prve polovice 15. stoljeća), grbovniku Hansa Haggenberga, grbovniku nastalom u Augsbugu (1475-1500), grbovniku Wernigeroder, grbovniku Conrada von Grünenberga te u *Wappenbuchu* nepoznatoga autora iz prve polovice 16. stoljeća. A. Sulejmanagić, "Grb Zagorja i njegov odnos s grbom Dalmacije": 234-236. **34** Više o tome u: A. Sulejmanagić, "Grb Zagorja i njegov odnos s grbom Dalmacije": 219-274. **35** Primjerice na pečatu Hermanna II. Celjskog iz 1433. uz grb s okrunjenim leopardovim glavama stoji natpis "necnon Sclavonie bani". Više o tome u: Robert Kurelić, *The Uncrowned Lion-Rrank, Status and Identity of the Last Cilli*. Budimpešta 2005. magistrski rad obranjen na CEU Budimpešta, 16. lipnja 2005. **36** S. Clemmensen, *Editing armorials II*: 87. **37** Riječ je o crtežu-rekonstrukciji Williama Gibba pod natuknicom "Heraldry" u *Encyclopaedia Britannica* (1910/11), Eleventh edition, Volume 13, str. 320, 321. (Plate III). **38** S. Clemmensen, *Editing armorials II*: 87.

sačuvana su dva prikaza velikaških grbova s današnjeg istočnoslavonskog prostora. Riječ je o grbu knezova Gorjanskih te grbu obitelji Alšanskih, koja je potjecala iz madžarskoga plemena Szente Mágocs. Alšanski su nazvani po svojem posjedu Alšanu koji se nalazio u Srijemu, na prostoru današnjih Posavskih Podgajaca u blizini Gunje, a koji je dobio mačvanski ban Ivan Alšanski. Rod je izumro 1435, neposredno prije sastavljanja spomenutog grbovnika u kojem nalazimo i prikaz grba "kralja Slavena": tri plava psa u trku u zlatnom štitu, uz atribuciju: "Der König von den Winden", vrlo sličan heraldičkom znamenju "zemlje Slavene" ("Slovinja") u grbovniku *Uffenbachsche*, odnosno grbu "kralja Slovinja" u *Kronici Sabora u Konstanci*.

Grb na kojem su također vidljiva tri okrunjena muška poprsja s bradama (2, 1), dakle antropomorfizirani prikaz triju okrunjenih leopardovih glava, nalazimo i u njemačkom grbovniku *Hansa Burggrafa* koji je izrađen oko 1447.³⁶ Međutim, u jednom neidentificiranom grbovniku koji je nastao u vrijeme engleskog kralja Henrika VI. (1422-1461; 1470-1471) nalazi se donekle različit grb "kralja Slavonije" ("le rois de sclauonne"): na plavom tri ženska poprsja s okrunjenim glavama (2,1),³⁷ dakle također antropomorfizirani prikaz triju okrunjenih leopardovih glava, ali u ženskoj formi.

U belgijskoj pokrajini Brabant, između 1441. i 1456. godine, izrađen je grbovnik *Bergshammer*, djelo nepoznatog autora. U njemu, kao i u *Kronici Ulricha von Richentalala*, nalazimo zemaljski grb s tri okrunjene srebrne lavlje glave na crvenom (2, 1) te jedan velikaški grb, znamen knezova Frankopana. Osim toga, frankopanski grb, uz koji stoji natpis "Krabaten" zabilježen je i u grbovniku herolda Hendrika van Heesela koji je nastao sredinom 15. stoljeća.

Oko 1450. datira *Donaueschinger Wappenbuch*³⁸ u kojem heraldički motiv ruke s bodežom, poput grba iz Richentalove *Kronike*, predstavlja znamen "Hrvatske", dok motiv tri okrunjene lavlje glave na crvenom polju, također poput grba iz Richentalove *Kronike*, predstavlja grb "Dalmacije". U istom grbovniku je i raš-

četvorenim grb "kralja Bosne", jednak spomenutome iz Richentahlove Kronike. U ovaj grbovnik uvršteni su i velikaški grbovi Gorjanskih i Morovića.

Motiv ruke s mačem na crvenom, kao grb "Hrvatske", nalazimo i u grbovniku Hansa Haggenberga (*St. Gallen Haggenberg*) koji je nastao oko 1470,³⁹ dok tri okrunjene lavlje glave na crvenom u istom grbovniku predstavljaju grb "Dalmacije", a raščetvoreni štit s kosom gredom i čovjekom s mačem, grb "Bosne".

Između 1466. i 1473. godine u Bavarskoj je sastavljen grbovnik *Ortenburg* u kojem nalazimo nekolorirane grbove: "kralja Slovinja" (tri lovačka psa u trku), "kralja Dalmacije" (tri okrunjene lavlje glave), "kralja Hrvatske" (ruka s bodežom) i "kralja Bosne" (raščetvoreni grb s opisanim motivom).

Iz godine 1483. potječe poznati *Wappenbuch* Konrada von Grünenberga.⁴⁰ Na jednoj tabli toga grbovnika zajedno su, jedan do drugoga, prikazani grbovi "kralja Dalmacije" (na crvenom rukom s bodežom) i "kralja Hrvatske" (na crvenom tri srebrne lavlje glave s krunama). U istom je grbovniku i grb "kralja Slovinja" (na crnom tri srebrna lovačka psa u trku) te raščetvoreni grb "kralja Bosne" istovjetan ranijim grbovničkim prikazima. Drugo Grünenbergovo rukopisno djelo - ilustrirani putopis hodočašća iz njemačke Konstance u Svetu Zemlju (1485-1486) - sastavljeno je oko 1487. Unjemu je, uz vedutu Dubrovnika, naslikan grb "Kraljvine Hrvatske" (na crvenom tri srebrne lavlje glave), uz vedutu Šibenika grb "Kraljvine Dalmacije" (na crvenom ruka s bodežom), a uz vedutu Zadra grb "Slovinja" (na zlatnom tri crna lovačka psa u trku) s natpisom: "Sara in Windischen Landen". U trenutku kad Grünenberg uplovjava u naše gradove, Dubrovnik je u državnopravnom smislu dio Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva, pod suverenitetom ugarsko-hrvatskog kralja, pa ga on tako i označava. Međutim druga su dva grada već niz desetljeća bila pod mletačkom vlašću pa je ovaj Grünenbergov postupak izvrsna ilustracija heraldičkog konzervativizma kojemu trenutačni suverenitet nije jedino, a pogotovo ne i glavno mjerilo. Čini se da je njemački hodočasnik ovim potezom htio naglasiti svoju heraldičku učenost pa je jednostavno prikazao sva tri grba koja su do tada u grbovnicima označavala Hrvatsko-dalmatinsko kraljevstvo ili njegove dijelove, odnosno državnopravne aspekte.

U jednom grbovniku iz južne Njemačke, koji je nastao potkraj 15. ili tijekom prve polovice 16. stoljeća nalazi se složeni grb kralja Matije Korvina u čijem se trećem polju nalaze tri okrunjene leopardove glave na plavom, dakle tada još uvijek službeni ze-

maljski grb Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva zajedno sa srednjovjekovnim "Slovinjem".⁴¹ Grb "slavenskog kralja" ("Der windische kunig"),⁴² tj. motiv okrunjenih leopardovih glava u njihovom antropomorfiziranom obliku (poprsja s bradatim okrunjenim muškim glavama u položaju 2, 1) ponovno nalazimo i u grbovniku *Miltenberg*, koji potječe iz 1490.⁴³ U tom grbovniku prikazan je i grb "Slovinja"; na srebrnom tri crvena lovačka psa u trku⁴⁴ te spominjano znamenje kralja Bosne, koje se tu pogrešno pripisuje Dalmaciji. Donosi se i prikaz grba Dalmacije s tri srebrne lavlje glave na crvenom te grb s rukom koja drži mač kojeg autor ne pripisuje ni Hrvatskoj niti Dalmaciji, kao što je bio slučaj u ranije nastalim grbovnicima, nego nekoj "Barbariji". Godine 1491. nastao je i grbovnik *Wernigeroder*⁴⁵ u kojem su prikazani grbovi: "kralja Slavena" ("kung Winden") na srebrnoj tri crna lovačka psa u trku; "Dalmacije", na crvenom ruka s mačem; "Hrvatske": na crvenom tri srebrne lavlje glave s krunama; i najzad raščetvoreni grb "kralja Bosne".

Najstariji hrvatski znamen: grb s tri leopardove glave i njegovo podrijetlo

Najstariji na hrvatskome području poznati heraldički prikaz, koji od početka 15. stoljeća prerasta u hrvatsko-dalmatinski zemaljski grb, jedan je kameni znamen na kojemu su uklesane tri okrunjene leopardove glave (2, 1). Pronađen je u Ostrovici - nekadašnjoj utvrdi bribirskih knezova Šubića u zaleđu Zadra - koju je Juraj III. Šubić 1347. bio prisiljen ustupiti kralju Ludoviku I. u zamjenu za grad Zrin u Pounju.⁴⁶ Na temelju ovoga, jedinoga primjera iz toga doba, nađenoga u kraljevskoj utvrdi, teško je donositi pouzdane zaključke o njegovoj široj uporabi. S velikom sigurnošću možemo pretpostaviti, a što nam potvrđuju prikazi u grbovnicima, da je tada to još uvijek bio grb hrvatskoga hercega (ili bana) koji je u kraljevo ime vladao cjelokupnim Hrvatsko-dalmatinskim kraljevstvom (čitavom srednjovjekovnom "Slavonijom"), uključujući međurječje Drave i Save, a povremeno i širim područjem. Svakako, kralj Ludovik I. (1326-1382) privremeno je slomio otpore velikaša, reinkorporirao Hrvatsko-dalmatinsko kraljevstvo⁴⁷ i - što je za našu temu osobito važno - obnovio titulu hercega koju je od 1349. do 1354. nosio njegov brat Stjepan.⁴⁸ Možda je upravo to obnavljanje institucije hercega bilo razlog izrade ovoga grba koji je dobivao na važnosti sa širenjem i jačanjem kraljevske vlasti uz jadransku obalu, da bi se kasnije počeo koristiti ne samo kao osobni znamen hrvatskoga vojvode, već i kao zemaljski grb.

³⁹ S. Clemmensen, *Editing armorials II*: 87. ⁴⁰ S. Clemmensen, *Editing armorials II*: 88. ⁴¹ Grb Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva (znamenje s tri okrunjene leopardove glave na plavom) može se uočiti i u nizu kružno poredanih grbova zemalja kojima je u cijelosti ili djelomično vladao kralj Matijaš Korvin, a zabilježen je u jednom katalonskom heraldičkom djelu (*Armorial catalan*) koje datira s početka 16. stoljeća. ⁴² Branko Todorović, "Ufenbahov grbovnik deo drugi, prilog za proučavanje heraldike južnoslovenskih zemalja." *Ocila Zbornik Društva srpskih grbonosaca 'Miloš Obilić'* 4/9-10 (2016): 22. ⁴³ S. Clemmensen, *Editing armorials II*: 88. ⁴⁴ B. Todorović, "Ufenbahov grbovnik deo drugi, prilog za proučavanje heraldike južnoslovenskih zemalja." : 22. ⁴⁵ S. Clemmensen, *Editing armorials II*: 88. ⁴⁶ D. Peić-Čaldarović i N. Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*: 20. Grb se danas čuva u splitskom Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika. ⁴⁷ D. Peić-Čaldarović i N. Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*: 26. ⁴⁸ Nada Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*. Zagreb: Školska knjiga, 1976: 522-524.

Grb pripisan Ludoviku I., početak 15. stoljeća;
grbovnik *L'armorial universel* (Gelre)

Grb "kralja Hrvatske",
1483; grbovnik *Conrada
Grünenberga*

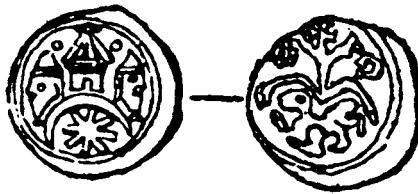
Grb "kralja Dalmacije",
1483; grbovnik *Conrada
Grünenberga*

Lav u hodu s drvom života u pozadini iz razdoblja
kralja Bele III. (rekonstrukcija); mural iz katedrale u
Ostrogonu

Lav u hodu sa
isplaženim jezikom,
posljednja četvrтina 12.
stoljeća; revers novca
kralja Bele III.

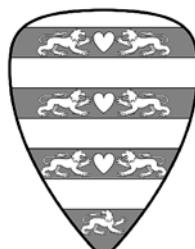
Lav u hodu s drvom života u pozadini, 1211-1220;
revers novca hrvatskih hercega

Osobni grb na pečatu
hercega i kralja Emerika,
1202. i rekonstrukcija
grba s pečata

Osobni grb pečata
hercega i kralja Andrije
II, 1221. i rekonstrukcija
grba s pečata

Sličan znamen, u vidu okrunjenih lavljih glava na crvenome (2, 1) nalazi se u četvrtome polju raščetvorenoga grba atribuiranog kralju Ludoviku u armorijalu *Gelre* koji je nastao između 1370. i 1414.⁴⁹ Tu se znamen s lavljinim glavama pojavljuje isključivo kao zemaljski grb u sklopu vladarsko-dinastičke ikonografije, a neki autori prepostavljaju da je nastao prije kraljeve smrti 1382.⁵⁰ Međutim, Heinenu atribuciju u sumnju dovodi činjenica da ni na jednome drugome prikazu Ludovikova vladarskog grba, kao ni na njegovim pečatima i novcima, nikada nije korишten grb s tri lavlje glave. Sustavnu uporabu toga motiva kao zemaljskoga grba Hrvatsko-dalmatinskoga kraljevstva u javnoj heraldici možemo pratiti tek u razdoblju vladavine njegova nasljednika kralja Sigismunda Luksemburškoga (1387-1437) koji hrvatsko-dalmatinski znamen s leopardovim ili lavljinim glavama redovito koristi među grbovima svojih zemalja tek od početka 15. stoljeća.⁵¹ Osim toga, herold Heinen je na grbovniku *Gelre* radio i dugo nakon Ludovikove smrti. Njegov prikaz lavljih glava identičan je stilizaciji na Sigismundovu pečatu iz 1411.⁵² kao i na njegovu raščetvorenome grbu u dodatku *Kronike Ulricha von Richental*,⁵³ a najzad i na samome grbu koji je u *Kronici* pripisan "Hrvatskoj", odnosno "Dalmaciji". Ako sve ovo povežemo s nizom pragmatičnih okolnosti vezanih za ranije djelovanje herolda Heinena i nastanak ovoga grbovnika u vrijeme njegove službe kod vojvode Viljama od Gelrea, heraldička "antedatacija" u grbovniku *Gelre* pri kojoj je Sigismundov vladarski grb pripisan Ludoviku čini nam se posve uvjerljivom.⁵⁴

U svakom slučaju, stupnjevi oblikovanja i primjene ovoga grba postat će nam jasniji kroz analizu predheraldičke povijesti lavljenog (leopardova) lika u vladarskoj ikonografiji Arpadovića. Ta se povijest odvijala u pravcu emancipacije heraldičke uporabe leopardova lika kao osobnoga grba hrvatskih hercega od sredine 13. stoljeća.

Podrijetlo prvog grba Kraljevstva Hrvatske i Dalmacije s leopardovim (lavljim) glavama znatno je starije nego što se smatra u našoj literaturi, a povezano je sa simbolima koji se pojavljuju u srednjovjekovnoj ugarskoj i hrvatskoj sfragistici, numizmatici i heraldici od kraja 12. stoljeća. Lavlji lik pronalazimo u predheraldičkim, heraldičkim i neheraldičko-ornamentalnim prikazima koji se pojavljuju na novcima i kraljevskim pečatima niza ugarsko-hrvatskih kraljeva i kraljica od Bele III. potkraj 12. stoljeća, do Sigismunda Luksemburškog u prvoj polovici 15. sto-

ljeća, pa i kasnije. Predheraldički lik lava u hodu, s glavom okrenutom *en face* i isplaženim jezikom, vidljiv je na reversu novca kralja Bele III. (oko 1148-1196),⁵⁵ dok je na aversu novca istog vladara istaknut predheraldički dvostruki križ,⁵⁶ znamenje koje će se kasnije definirati kao glavna komponenta u jednom od dva zemaljska grba Ugarske. Na nekim primjercima novca istoga vladara, taj je križ smješten i u štitu, poprimajući tako heraldički oblik kraljevoga grba.⁵⁷ Iz vremena Bele III. datira i prikaz zlatnoga lava s drvom života na crvenoj pozadini s murala u Ostrogonu, a slično stilizirani lik lava s drvom života imamo i na reversu hrvatskih frizatika kovanih između 1212. i 1220.⁵⁸ Lavlji lik heraldički su razvili Belini potomci. Belin sin i nasljednik, kralj Emerik (1196-1204), na svom osobnom grbu, štitu sa crveno-srebrnim gredama,⁵⁹ možda još kao hrvatski herceg, postavio je devet lavova u hodu. Isti je grb vidljiv na reversu Emerikova kraljevskog pečata iz 1202.⁶⁰ Tako je predheraldičko lavlje znamenje Bele III. u potpunosti zadobilo heraldički značaj. Mlađi Belin sin i Emerikov brat, kralj Andrija II. (1205-1235), na svom je osobnom grbu također koristio crveno-srebrne grede, ali sa sedam lavova na štitu, s tim da se po sredini štitu između lavljih likova na crvenim gredama nalazio list lipe ili prikaz srca, kao što se vidi na reversu jednog njegova pečata iz 1221.⁶¹

Nema sumnje da simboli lava i dvostrukoga križa koje je inačicirao Bela III. vuku bizantsko podrijetlo. Lav je jedna od prvih životinjskih figura u heraldici. Proširio se osobito u vladarskim grbovima jer simbolizira moć, snagu, vrhovnu vlast i pravdu, a obuhvaća i mnoštvo drugih, napose kršćanskih konotacija. Lik lava, često u kombinaciji s drvom života, proširio se preko bizantske umjetnosti i ukrasnih predmeta u europskoj romanici. Dvostruki (patrijaršijski) križ, također je istočnoga podrijetla i bio je raširen kao znak crkvene jurisdikcije. Tako je likovima lava i dvostrukoga križa Bela želio označiti svoju svjetovnu i duhovnu vlast. Nakon što je 1161. postao hrvatski herceg, Bela je već 1163., zbog napetih odnosa njegova oca kralja Gejze II. s carem Emanuelom I. Komnenom, postao politički talac te je bio prisiljen otici na Bizantski dvor. Pod novim imenom, Aleksej, Bela je u Carigradu proveo punih devet godina, sve do smrti svoga starijega brata kralja Stjepana III. 1172. Tada se pod bizantskim patronatom vratio i bio okrunjen za ugarskoga kralja. Politički i finansijski ojačao je poziciju Ugarske, a nakon smrti cara Emmanuela 1181. vratio je pod svoju vlast Hrvatsku i Dalmaciju. Za Beline

49 D. Peić-Čalarović i N. Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*: 20. **50** D. Peić-Čalarović i N. Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*: 20. **51** Tako se primjerice na ispravama Sigismunda Luksemburškog koje datiraju iz razdoblja 1389-1395. na kraljevskom pečatu može uočiti samo jedno heraldičko znamenje: raskoljeni štit na kojem je desna polovica ispunjena crveno-srebrnim gredama, dok se na lijevoj nalazi dvostruki križ. Dakle, Sigismund se sve do kraja 14. stoljeća koristio stariim heraldičkim simbolima Arpadovića, koje su kao ugarsko-hrvatski kraljevi koristili i njegovi prethodnici iz vladarske kuće Anžuvinaca. Georg Pray, *Syntagma historicum de sigillis regum, et reginarum Hungariae pluribusque aliis*. Budae: Regia Universitas Pestana, 1805; t. III. **52** A. Sulejmanagić, "Grb Zagorja i njegov odnos s grbom Dalmacije": 254-258. **53** <https://heraldica.hypotheses.org/2854> **54** A. Sulejmanagić, "Grb Zagorja i njegov odnos s grbom Dalmacije": 261-266.

55 <http://www.pannoniaterra.hu/tetel/27/87> **56** <http://www.pannoniaterra.hu/tetel/27/92> **57** <http://www.pannoniaterra.hu/tetel/27/98> **58** Irislav Dolenc, *Hrvatska numizmatika od početaka do danas*. Zagreb: Prvi hrvatski bankovni muzej Privredne banke Zagreb, 1993: 24. **59** Emerik se oženio princezom Konstancom, kćeri aragonskog kralja Alfonsa II. te je, vjerovatno po uzoru na grb vladara Aragona (četiri okomita, naizmjenično crvena i zlatna polja) i sam Emerik počeo koristiti heraldičko znamenje koje su također činila naizmjenična polja, ali za razliku od grba Aragonaca Emerikov grb se sastojao od vodoravnih crvenih i srebrnih greda. Znatno kasnije, te su grede u duhu ugarskoga imperijalizma bile tumačene kao simboli četiri rijeke (Dunava, Tise, Drave i Save), a i danas čine jedan dio grba Republike Mađarske. **60** G. Pray, *Syntagma historicum de sigillis regum, et reginarum Hungariae pluribusque aliis*: t. VI. **61** G. Pray, *Syntagma historicum de sigillis regum, et reginarum Hungariae pluribusque aliis*: t. VII.

vladavine došlo je do reformskoga procvata, zaživjele su dvorske ustanove, a osnovana je i kraljevska kancelarija pa nije čudno da se upravo tada javljaju i prva prava heraldička znamenja, i to bizantske provenijencije.⁶²

Po svemu sudeći za "prijenos" lavljeg lika i oblikovanje prvo-ga znamena Hrvatske i Dalmacije ključna je bila uloga hrvatskih hercega (vojvoda) i prijestolonasljednika iz dinastije Arpadovića. Već je Bela III, kao sin kralja Gejze II. (1141-1162) i ugarsko-hrvatski kraljević od oko 1162. do 1172. godine nosio naslov hrvatskog hercega, a potom je 1172. naslijedio i prijestolje. Belu je kao hrvatski herceg od oko 1194. do 1196. naslijedio njegov sin kraljević Emerik, koji je potom, 1196. godine, zasjeo na kraljevski tron. Sljedeći hrvatski herceg bio je od 1197. do 1205. Emerikov mlađi brat Andrija, koji je 1205. postao ugarsko-hrvatski kralj.⁶³

Za konačnu profilaciju i izbor leopardova lika (lavljeg lika s glavom okrenutom *en face*) kao grba hrvatskih hercega - koji je kasnije, u obliku triju okrunjenih leopardovih glava, postao i zemaljski grb Hrvatske i Dalmacije - došlo je u doba Andrijina nasljednika kralja Bele IV. (1235-1270) i njegovih sinova kraljevića Bele (+1269) i kasnijega kralja Stjepana (1270-1272).⁶⁴ Kralj Bela IV. proveo je oko 1260. značajnu upravnu reformu u sklopu koje je učvrstio titulu hrvatskoga hercega (*dux totius Sclavonie*). Institucija hercega bila je definirana i usko povezana s kraljevskom obitelji, a pridodana su joj dva bana: ban "cijele Slavonije" i "primorski" ban. U slučaju da hercega iz vladarske kuće ne bi bilo, tu bi dužnost preuzimao ban "cijele Slavonije" dok bi mu "primorski" ban bio podređen.⁶⁵ Ovaj zahvat kojim je Hrvatsko-dalmatinsko kraljevstvo u upravnom smislu podijeljeno, bio je poduprт procesima u samome međurječju, a koji su vodili oblikovanju zasebnoga "slovinskog" *regnuma*.

Stjepana je na položaju hrvatskoga hercega od 1260. titularno, a od 1268. i stvarno, naslijedio njegov mlađi brat i očev ljubimac Bela,⁶⁶ koji je tijekom kratkotrajnoga herceštva 1268. dobio

novi konjanički pečat. Na tome pečatu, u štitu mladoga hercega, po prvi put se pojavljuje antropomorfno lavlje lice prikazano *en face*, odnosno antropomorfn, heraldičkom terminologijom definirana leopardova glava s isplaženim jezikom.⁶⁷ Radi se, dakle, o prvoj heraldičkoj artikulaciji grba s glavom leoparda, odnosno osobnoga grba hrvatsko-dalmatinskih hercega i banova "cijele Slavonije", koji se potkraj 13. stoljeća razvio u obliku štita s tri leoparlove odnosno lavlje glave s isplaženim jezicima, kao što se vidi na već spomenutim primjerima iz grbovnika i rukopisa.

Istdobno, na novcu Bele IV. nalazimo tri glave u dvjema varijantama: kao tri zasebno postavljene antropomorfne glave *en face*⁶⁸ i kao tri profilno spletene lavlje glave u formi triskeliona koje, pak, pod određenim kutom, izgledaju kao jedna lavlja, odnosno leopardova glava.⁶⁹ Ubrzo se pojavila i grbovnička varijanta u francuskom armorijalu *Vermandois* (1285-1300), u kojem je grb s jednom zlatnom leopardovom glavom na crvenom polju opisan kao grb "Le Roy de Danit", kao i antropomorfn verzija grba "kralja Slavonije" s tri okrunjene ljudske glave na plavom polju posutom zlatnim križevima (grbovnik *Wijnbergen*, oko 1285). Heraldički prikaz leopardove glave sličan primjeru iz grbovnika Vermandois uočavamo i na minijaturama u jednome prijepisu poeme *Willehalm Wolframa Von Eschenbacha* iz 1334.⁷⁰ Oslikani rukopis naručio je zemaljski grof Hessea Heinrich II.⁷¹ Na nekoliko minijatura vitez na konju nosi plavi štit sa zlatnom leopardovom glavom razjapljenih čeljusti i isplaženog jezika.⁷² Iako se u ovom nedovršenom djelu govori o borbama kršćanskih vitezova s poganim (Saracenima), ilustracije u kaselskome rukopisu zapravo evociraju suvremenu bitku kod Mühldorfa iz 1322. U bitki za carski naslov vojska bavarskoga vojvode Ludwiga Wittelsbacha i njegovih saveznika porazila je Fridricha Habšurškoga na čijoj su strani bili ugarski i kumansi vitezovi kralja Karla Roberta.⁷³ Upravo među tim snagama u prvim je redovima prikazan konjanik sa štitom hrvatskoga hercega koji na dvjema slikama biva ubijen.⁷⁴

62 Sve do rođenja sina i nasljednika cara Emanuela I. Bela (Aleksej) nosio je titulu despota i bio designirani nasljednik bizantskoga trona. Tada je dobro upoznao funkcioniranje države, a došao je i u kontakt sa zapadnom viteškom kulturom jer je u prvome braku bio oženjen za Agnezu, kćer antiohijskoga princa Raymonda od Châtillon-a. Godine 1170. Bela je sa suprugom posjetio Svetu zemlju gdje je darivao vitezove hospitalce titulirajući se kao "vojvoda Ugarske, Dalmacije i Hrvatske". Ferenc Maak, *The Árpáds and The Comneni: Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th century*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989: 107-124; Pál Engel, *The Realm of St Stephen: A History of Medieval Hungary 895-1526*. London-New York: I. B. Tauris, 2005: 83-124. **63** O institucijama mlađega kralja i hrvatskoga hercega te o Arpadovićima koji su ih obnašali vidi: Ivan Beuc, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*. Zagreb: Pravni fakultet u Zagrebu i Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, 1985: 101-104; Opširnije o hercezima i banovima u doba Arpadovića: T. Bali, *Slavonski meandar. Prostor i pojам Slavonije u XIII. stoljeću*: 81-123. **64** Kao prijestolonasljednik (*rex junior*). Stjepan je od 1245. do 1257. bio i hrvatski herceg, gospodar Hrvatske i Dalmacije, a potom i vojvoda Štajerske. Stoga je na štitu koji se vidi na njegovu konjaničkom pečatu iz 1263. vidljiv heraldički lik pantere u propnju (G. Pray, *Syntagma historicum de sigillis regum, et reginarum Hungariae pluribusque aliis: t. VIII*) koji je označavao Štajersku još od vremena markgrofa Otakara III. (1160). **65** Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*. Zagreb: Školska knjiga i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 1997: 74-76. **66** O hercegu Beli više u: Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata: od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća* (Prvo i drugo doba). Zagreb: Tisak i naklada L. Hartmana, 1899: 242-245. **67** G. Pray, *Syntagma historicum de sigillis regum, et reginarum Hungariae pluribusque aliis: t. VIII* 68 SZILÁGYI: A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE (<http://mek.oszk.hu/00800/00893/html/doc/c300197.htm>) 69 <http://www.bmagic.org.uk/objects/1993C142> 70 <https://orka.bibliothek.uni-kassel.de/viewer/image/1300457892891/2/> 71 Naručitelj rukopisa ovim je minijaturama želio odati počast svome prethodniku Ottu I. od Hessea koji je podržavao Wittelsbacha. Vojske se lako prepoznaju po insignijama. Na pobjedičkoj strani je žuta zastava s njemačkim carskim orlom, a na "nevjerničkoj" strani je zastava s glavom psa-vuka, insignijom Kumana, i vitez s grbom hrvatskoga hercega. *Willehalm Codex* čuva se u Sveučilišnoj knjižnici u Kassel-u i dostupan je na mreži. 72 <https://orka.bibliothek.uni-kassel.de/viewer/fullscreen/1300457892891/23/> 73 Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*. Treće doba: vladanje kraljeva iz raznih porodica (1301-1526). Zagreb: Nakladni zavod MH (1975): 54. **74** Tezu da plavi štit sa zlatnom leopardovom glavom iz kaselskog rukopisa predstavlja hrvatsko herceško znamenje podupire činjenica da je dužnost bana "cijele Slavonije" od 1322.

Avers pečata hercega Bele (1260-1269) s grbom na štitu, 1268.

Tri profilno spletene lavlje glave na novcu Bele IV., hrvatskog hercega (1220-1226) i ugarsko-hrvatskog kralja (1235-1270)

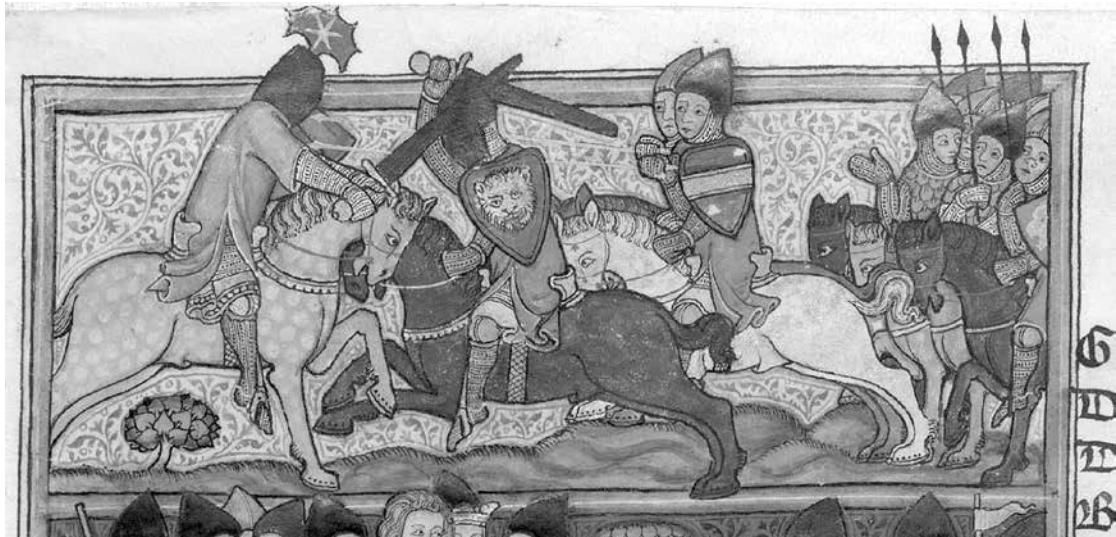

Grb "kralja Slavonije", oko 1285. (rekonstrukcija); grbovnik Wijnbergen

Grb sa zlatnom leopardovom glavom razjapljenih čeljusti i isplaženoga jezika na plavom štitu konjanika; minijatura na kaselskom rukopisu nastalomu oko 1334.

Juriš viteza s herceškim znamenjem kojeg slijedi konjanik s grbom madžarskoga plemena Aba; minijatura na kaselskom rukopisu nastalomu oko 1334.

Lavlje glave razjapljenih čeljusti na tronu; avers kraljevskog pečata Stjepana V. (1270-1272)

Štit s lavom razjapljenih čeljusti u propnju; avers pečata kraljice Agneze (1296-1301) (isječak)

Lav s glavom okrenutom frontalno na aversu pečata kralja Karla Roberta iz 1322. i 1333. (isječak)

S ovim valja povezati i već spomenuti hanoverski rukopis o pustolovinama saracenskog viteza Fierabrasa s kraja 13. stoljeća. Tu je prikazan šator "sina ugarskoga vojvode" sa zastavom na kojoj su tri "leopardove" glave (2, 1) sa isplaženim jezicima, a na jednoj drugoj ilustraciji iz istog djela može se uočiti štit okrunjenog konjanika na kojem su također tri zlatne leopardove (2, 1) glave isplaženih jezika.

Kada je 1270. Belu IV. na ugarsko-hrvatskom prijestolju naslijedio Stjepan, počeo je koristiti kraljevski pečat na kojem se vide dvije lavlje glave prikazane u profilu s obje strane kraljeva lika na prijestolju s dvostrukim križem u lijevoj ruci.⁷⁵ Tada se i na ugarsko-hrvatskom kraljevskom pečatu, po prvi put, pojavljuju lavlje glave odnosno lavlji likovi uz prijestolje. Na jednom pečatu kraljice Agneze (1296-1301), druge žene posljednjega Arpadovića, Andrije III. Mlečanina (1290-1301), s desne strane kraljičinog prijestolja vidljiv je štit s lavljinim likom u propnju.⁷⁶ Zanimljivo je da se nešto ranije i u europskim grbovnicima pojavljuje istovjetno znamenje lava u propnju na crvenom polju kao grb "ugarskoga kralja" (u engleskom grbovniku *Heralds' Roll* koji je nastao između 1270. i 1280.). Naposljetku, likove i glave lava, odnosno leoparda, nisu koristili samo Arpadovići, nego i njihovi nasljednici iz dinastije Anžuvinaca. Tako se na prikazu podnožja kraljevskog prijestolja na jednom pečatu kralja Karla Roberta sa isprava koje datiraju iz 1323. i 1333. s kraljeve desne strane može primijetiti lavlja glava s prednjim nogama, okrenuta frontalno, što bi tu četveronožnu životinju u heraldičkom smislu činilo leopardom.⁷⁷ Osim toga, dva lava s glavama također okrenutima *en face* mogu se uočiti kako slijeva i zdesna pridržavaju štit s Ludovikovim heraldičkim znamenjem⁷⁸ na jednom primjeru kra-

ljevog grba koji datira iz 1367. godine, a potječe iz ugarske kapele katedrale u Aachenu.⁷⁹ Naposljetku, na pečatu Ludovikove nasljednice kraljice Marije u podnožju štita s kraljevskim znamenjem patrijaršijskog križa također se može uočiti jedan lavljik u ležećem položaju.⁸⁰

Lavlji likovi na novcu hrvatskih hercega: hrvatskim frizaticima i slavonskim banovcima

Heraldička uporaba motiva lava (odnosno leoparda), koja je simbolizirala vlast hrvatskoga hercega, povezana je s ranijom njegovom pojавom u hrvatskoj numizmatici. Upravo od vremena hercega Andrije, potkraj 12. stoljeća, počeli su se kovati hrvatski frizatici, novac koji se upotrebljavao na području Andrijinog vojvodstva, u Kraljevstvu Hrvatske i Dalmacije (uključujući panonsko "Slovinje") i na području Huma, odnosno od Drave do Jadranskog mora, te od kvarnerskih otoka do rijeke Neretve. Dok se na aversu nekih primjeraka toga "prvog hrvatskog novca" (denari i poludenari) nalazila okrunjena glava, vjerojatno lik samoga hercega Andrije, na reversu se može primijetiti lik četveronožne životinje, lava u hodu, koji će postati prepoznatljivi numizmatički simbol na novcu hrvatskih hercega iz dinastije Arpadovića.⁸¹

Lava ne nalazimo na frizaticima kovanim između 1204. i 1209. kada nije bio imenovan herceg, no on se ponovno javlja, s prikazom drva života u pozadini, na reversu nekih otkova koji su nastajali od 1211. do 1220. kada je na prijestolju sjedio kralj Andrija. Također, u periodu od 1204. do 1220. na aversu frizatika po-

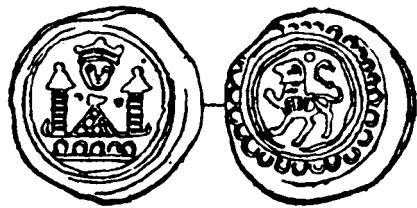
do 1324 obavljao Nikola Omodejev iz plemena Aba, a budući da tada herceg nije bio imenovan njegove je dužnosti izvršavao upravo ban "cijele Slavonije". Tako se heraldičko znamenje madžarskog plemena Aba, iz kojeg je Nikola Omodejev potjecao (na plavome jedna zlatna greda), može primijetiti na štitu jednog od konjanika koji neposredno slijedi juriš istaknutog viteza sa znamenjem hrvatskog hercega - leopardovom glavom na plavom polju - kao što je vidljivo na minijaturi četvrte ilustracije iz kaselskog rukopisa. **75 SZILÁGYI:** A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE <http://mek.oszk.hu/00800/00893/html/doc/c300203.htm> **76** G. Pray, *Syntagma historicum de sigillis regum, et reginarum Hungariae pluribusque aliis*: t. IX. **77** G. Pray, *Syntagma historicum de sigillis regum, et reginarum Hungariae pluribusque aliis*: t. XII. **78** Anžuvinci koji su sjedili na ugarsko-hrvatskom prijestolju (Karlo Robert, Ludovik, Marija, Karlo Drački) na nekim od svojih kraljevskih znamenja kombinirali su simbole preuzete s grba francuske kraljevske kuće Capet (zlatne ljiljane na plavom polju) čiji su ogranci bili, sa elementima iz jednog od grbova vladara iz kuće Arpadovića (crveno-srebrnim gredama). Tako je nastao grb u obliku raskoljenog štita na kojem je jedna polovica bila ispunjena crveno-srebrnim gredama, a druga ljiljanima na plavom polju. Upravo takvo znamenje nalazi se na štitu spomenutog kraljevskog grba Ludovika I. Anžuvinca koji se nalazi u Aachenu, a datira iz 1367. godine. **79 SZILÁGYI:** A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE <http://mek.oszk.hu/00800/00893/html/doc/c400241.htm> **80 SZILÁGYI:** A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE <http://mek.oszk.hu/00800/00893/html/doc/c400242.htm> **81** I. Dolenc, *Hrvatska numizmatika od početaka do danas*: 24. Ovdje treba napomenuti kako se uz lik lava na reversu, na aversu nekih primjeraka novca hercega Andrije, kao i na starijim frizaticima, pojavljuju likovi polumjeseca i zvijezde. Inače, polumjesec i zvijezda predstavljaju rudimentarni lunarno-stelarni par simbola koji je u različitim varijantama bio raširen u svim razdobljima i u svim, osobito indoeuropskim i semitskim, kulturama već od prapovijesti. Kao transkulturne simboličke sastavnice u velikoj se mjeri pojavljuju kako u poganskome tako i u kršćanskome kontekstu, a napose u sklopu sepuklalne kulture na hrvatskome i bosanskohercegovačkome području tijekom 14. i 15. stoljeća. Znatno kasnije, polumjesec i zvijezda (Danica, Venera, Sunce) pojavljuju se i na grbu "Ilirije" u Korjenić-Neorićevu grbovniku iz 1595., a potom i u brojnim drugim ilirskim grbovnicima. Na istom tragu, tijekom tridesetih i četrdesetih godina 19. stoljeća, s tim su se grbom identificirali i sljedbenici Ilirskega pokreta. Ilirci su, naime, smatrali kako upravo polumjesec i zvijezda predstavljaju općeniti znak "svih Ilira", a od kraja 19. stoljeća u hrvatskoj historiografiji, heraldici i numizmatici povremeno su se javljala mišljenja da likovi mladoga mjeseca i zvijezde (zbog njihove pojave na hrvatskim frizaticima) ujedno predstavljaju i najstarije hrvatske zemaljske odnosno "državne" znakove, što se napisljetu uvriježilo i u heraldičkoj literaturi. Toj su se konfabulaciji priklonili i neki noviji autori, što je bio jedan od glavnih razloga da se upravo taj motiv 1990. godine unese u grb Republike Hrvatske. Osim prizvoljne atribucije u okviru ideologije na kojoj je počivala novovjekovna ilirska heraldika, grbovni razvoj i uporaba mjeseca i zvijezde ne ukazuje na bilo kakvu vezu s hrvatskom vladarskom ili zemaljskom heraldikom u srednjemu vijeku. Podrijetlo ovih simbola na hrvatskim frizaticima, kao i podrijetlo varijante toga motiva s polumjesecom i križem, posve je prozaično i krije se u primjercima novca salzburških nadbiskupa, koji također datiraju iz prve polovice 13. stoljeću, a kovani su u austrijskom Friesachu. Budući da je herceg Andrija svoju monetu kovao upravo po uzoru na taj novac iz Friesacha (po kojem su hrvatski frizatci i nazvani), preuzimao je više motiva s izvornih salzburških "frizatika" među koje spadaju i simboli polumjeseca i zvijezda. Prema tome, s obzirom na svoje podrijetlo i uporabu, motiv polumjeseca iznad kojega stoji zvijezda, s novca hercega Andrije, nikako se ne bi mogao smatrati znamenjem izravno povezanim s Hrvatskom, a osobito ne s njezinim najstarijim zemaljskim odnosno "državnim grbom".

javljuju se i dvije okrunjene glave između kojih je toranj ili križ, za razliku od jedne glave iznad tornjeva na frizatima hercega Andrije. Neki primjeri frizatika kovanih za vrijeme hercega i kraljevića Bele od 1220. do 1226. na reversu također nose lik lava.⁸² Do stanovitih promjena dolazi za vladanja hrvatskog hercega Kolomana (1226-1241), Andrijina sina i Belinog mlađeg brata, između 1237. i 1241. (a možda i u vrijeme hercega i bana Dionizija od 1242. do 1245.). Tada se, u kovnicama u Čazmi, za područje od rijeke Drave do Jadranskog mora, počinju kovati slavonski banovci, svojevrsni nasljednici hrvatskih frizatika. Izgled slavonskih banovaca, njihova veličina i težina ostali su gotovo isti tijekom stotinu godina,⁸³ sve do djelomičnog prestanka njihova kovanja u drugoj polovici 14. stoljeća.⁸⁴ Tako je na aversu tog novca, kao i na nekim primjerima reversa hrvatskih frizatika, vidljiv lik četveronožne životinje, lava hrvatskih hercega, koji je po svojim likovnim osobinama, upravo od razdoblja hercega Kolomana zadobio specifičnu formu, koja će potkraj 15. stoljeća biti "prepozna-ta" kao lik "kune". Osim toga, dok se dinastički simbol Arpadovića, lav u hodu, na hrvatskim frizatima javlja sporadično, na slavonskim banovcima koji su se počeli kovati u vrijeme hercega Kolomana, lav se pojavljuje kontinuirano, što ukazuje na stabilizaciju uporabe toga numizmatičkoga lika kao znaka herceg-a kraljevskog roda. Na naličju banovaca je dvostruki križ, a ispod njega dvije okrunjene glave (likovi kralja i kraljice), okrenute jedna prema drugoj. Važno je reći kako su se okrunjene glave u slučaju hrvatskih frizatika nalazile na aversu, dok su kod slavonskih banovaca smještene na reversu. Po svemu sudeći, sredinom 13. stoljeća došlo je do inverzije u hijerarhiji znamenja tako što je lav Arpadovića kao već ustaljeni simbol *rex iuniora* odnosno hrvatskih hercega, s reversa frizatika, prešao na avers slavonskih banovaca, a okrunjene kraljevske glave s dvostrukim križem s lica frizatika na naličje banovaca. Pritom su lavlja obilježja na četveronožnoj životinji postajala sve neprepoznatljivija.⁸⁵

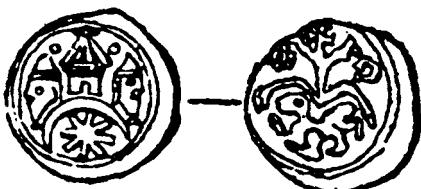
* * *

Ukratko, likove lava, a kasnije i lavljih odnosno leopardovih glava, u predheraldičkom, heraldičkom ili neheraldičkom (ornamentalnom) obliku koristili su od kraja 12. do kraja 14. stoljeća svi ugarsko-hrvatski kraljevi, a napose njihovi sinovi ili mlađa braća koji su kao *mladi kraljevi* i hercezi autonomno vladali dijelovima kraljevine južno od Drave do Jadranskog mora. Za razliku od grba s crveno-srebrnim gredama i lavovima u hodu te grba s dvostrukim križem, od vremena hercega Bele heraldička leopardova glava postala je službeni osobni grb hrvatskih hercega i banova "cijele Slavonije". Iako su se likovi lavova zadržali na pojedinim pečatima i novcima kasnijih ugarsko-hrvatskih kraljeva (gotovo isključivo u neheraldičkoj-ornamentalnoj funkciji), treba istaknuti da se od pojavljivanja grba hrvatskoga hercega, to jest od godine 1268, lavovi na grbu sa crveno-srebrnim gredama gube te kod svih nasljednika Bele IV. susrećemo samo crveno-srebrne grede.⁸⁶ Da je grb s leopardovim glavama izvorno predstavljač upravo osobni znamen hercega, odnosno bana, svjedoče i spomenute atribucije u prvim grbovnicima u kojima se redovito opisuje kao grb "kralja Slavonije" ili kao u grbovniku *Vermendois* "kralja Dalmacije", odnosno u hanoverskom rukopisu s kraja 13. stoljeća na zastavi uz šator "sina ugarskog vojvode". Izvorno osobni karakter ovoga grba vidi se i u praksi grofova Celjskih koji su između 1406 i 1410, kada su počeli obavljati službu banova "cijele Slavonije", uz ostala heraldička znamenja počeli koristiti i stari herceški grb s tri leopardove glave (odnosno njegov modificirani oblik zemaljskog grba Hrvatske i Dalmacije s tri lavle glave), očito smatrajući da na njega imaju pravo kao novi "cijele Slavonije". Osim toga, Celjski su taj grb mogli koristiti i zbog činjenice da u to vrijeme institucija hercega više nije postojala.⁸⁷

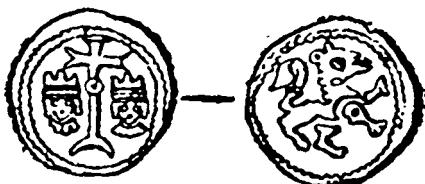
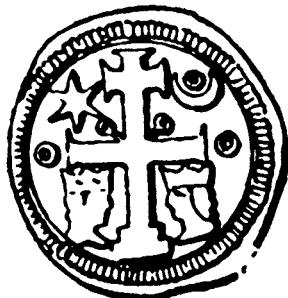
82 I. Dolenc, *Hrvatska numizmatika od početaka do danas*: 25, 26. **83** I. Dolenc, *Hrvatska numizmatika od početaka do danas*: 29-40. **84** Uz kovnicu slavonskih banovaca u Čazmi, postojala je i kovnica u Pakracu, koja je radila od 1256. do 1260., nakon čega je premještena u Zagreb. Osim toga, isti novac se kovao još u Srijemu, a vjerojatno i u Virovitici. Novac kovan u banskoj kovnici u Zagrebu nazivao se zagrebačkim denarima i banskim denarima. Kovnica je donosila hercegu (ili aktualnom banu "cijele Slavonije" ukoliko herceg ne bi bio imenovan) velike prihode. Međutim, kralj Ludovik I. zabranio je kovanje banovaca 1364 godine, jer je bio skloniji kraljevskom novcu, a zagrebačka kovnica je prestala s radom 1384., tj. u vrijeme kraljice Marije. Ipak, čini se kako su se slavonski banovci u zagrebačkoj kovnici potajno kovali još neko vrijeme, odnosno sve do početka 15. stoljeća. Mira Kolar-Dimitrijević, *Povijest novca u Hrvatskoj: od 1527. do 1941. godine*. Zagreb: Hrvatska narodna banka, 2013: 13. **85** Treba naglasiti kako četveronožna životinja kontinuirano prikazivana na aversu "slavonskih banovaca" od prve polovice 13. do druge polovice 14. stoljeća doista nije bila "kuna", kako se smatra u literaturi, nego lav Arpadovića, koji je bio sporadično prikazivan već i na reversu hrvatskih frizatika. **86** Isključivo crveno-srebrne grede (bez lavova) koristili su tijekom 14. stoljeća na nekima svojim kraljevskim grbovima u Anžuvincima kao nasljednici Arpadovića, a takav oblik znamenja u drugoj polovici istoga stoljeća, u vrijeme vladavine Ludovika I., preuzeila je i u svoju javnu heraldičku praksu uvela Dubrovačka Republika. Taj će grb potkraj 15. stoljeća postati dubrovačkim državnim grbom, a i danas je vidljiv (u modificirano-stiliziranom obliku) u "kruni" grba Republike Hrvatske. **87** Posljednji herceg u 14. stoljeću bio je Karlo Drački (1369-1376), a kovanje slavonskih banovaca s likom lava u hodu, kralj Ludovik zabranio je 1364. čime je prestala i financijska autonomija krajeva od Drave do mora. S utrušćem institucije hercega "cijele Slavonije" grb s tri leopardove glave ujedno se prestao koristiti kao osobno herceško heraldičko znamenje, te za vrijeme Sigismundove vladavine taj grb (uključujući i njegov modificirani oblik), postaje zemaljski grb hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva. Međutim, prvi Celjski uz kojeg se veže također osobna uporaba izvorno zemaljskog grba Hrvatske i Dalmacije, već spomenuti Herman II., od 1406. do 1408. nosio je i naslov bana "cijele Slavonije" te bana Dalmacije i Hrvatske. Budući da su, prema nekim autorima, Celjski od razdoblja drugog Hermanovog banovanja (1423-1435) postali nasljedni banovi "cijele Slavonije" može se zaključiti kako su pojedini članovi te obitelji izvorno hrvatsko-dalmatinski zemaljski grb redovito koristili kao svoj osobni grb smatrajući se, kao nasljedni banovi "cijele Slavonije", i nasljednicima hrvatskih hercega, odnosno da kao takvi imaju "pravo" i na korištenje starog herceškog grba s tri okrunjene leopardove glave. Također, Celjski su između 1390. i 1440. uvršteni u grbovnik *Uffenbachsche*, gdje su titulirani kao grofovi Zagorja (Celjski su bili gospodari županije Zagorje već od 1399.), međutim u istom armorijalu grb Celjskih još uvijek ne uključuje tri leopardove odnosno lavle glave. Taj stari herceški znamen, u svom modificiranom obliku hrvatsko-dalmatinskog zemaljskog grba, pojedini Celjski su počeli koristiti tek između 1406. i 1410. godine, odnosno onda kada su stekli naslov banova "cijele Slavonije".

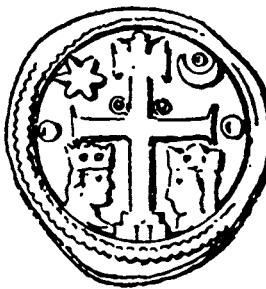
Okrunjena glava (avers)
i lav u hodu (revers);
hrvatski frizatici
hercega Andrije II.
(1196-1204)

Okrunjene glave (avers)
i lav u hodu s drvom
života u pozadini
(revers); hrvatski
frizatici (1211-1220)

Okrunjene glave (avers)
i lav u hodu (revers);
hrvatski frizatici
hercega Bele
(1220-1226)

Lav u hodu (avers) i okrunjene glave (revers); slavonski banovci, (sredina 13. -
druga polovica 14. stoljeća)

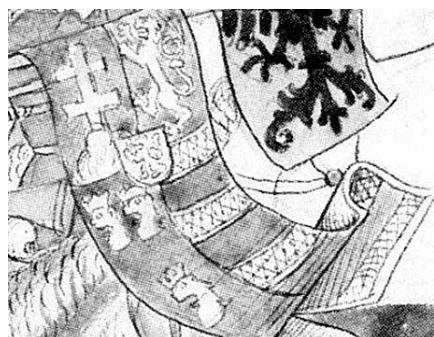
Zemaljski grb Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva s tri leopardove glave na aversu pečata kralja Sigismunda iz 1405. i 1436.

Grb Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva s tri
okrunjene lavlje glave, isplaženim jeziku, koje gledaju
na desno. Pečat Sigismunda Luksemburškog kao
rimskoga kralja (povelja od 4. srpnja 1411)

Okrunjeni crveni lav u
propnju na štitu sa
srebrno-plavim
gredama; grb dinastije
Luksemburgovaca

Kraljevsko znamenje Sigismunda Luksemburškog u
obliku zastave iz dodatka *Kronike Ulricha von
Richenthala*

Tri okrunjene srebrne
lavlje glave sa
isplaženim plavim
jezicima kao grb
Hrvatske i znamen ruke
sa sabljom kao grb
Dalmacije u
stuttgartskom rukopisu
*Kronike Ulricha
von Richenthala*

Dokinućem funkcije hrvatskog hercega u posljednjoj četvrtini 14. stoljeća stekli su se uvjeti da dotadašnje osobno i institucijsko znamenje postane prvenstveno zemaljski grb Kraljevstva Hrvatske i Dalmacije. Tako je grb s tri leopardove glave na plavom polju početkom 15. stoljeća, u vrijeme kralja Sigismunda, kao hrvatsko-dalmatinski zemaljski grb postao jedan u nizu grbova kraljevih zemalja kakvim ga vidimo na aversu Sigismundova pečata iz 1405. godine.⁸⁸ Time je potvrđeno pravilo da se znamenje ili grb nekog vladara ili velikaša u heraldičkoj praksi primjenjuje i kao grb zemlje nad kojom taj vladar ima ili je imao vlast ili suverenitet. S druge strane, može se zaključiti kako su se, znamenja dvostrukog križa - koji poput lava u hodu potječe također iz razdoblja vladavine Bele III – i crveno-srebrnih greda, koje su na svojih kraljevskim grbovima tijekom 14. stoljeća koristili vladari iz kuće Anžuvinaca a simbolizirali su kraljevsku vlast u cijeloj kraljevini, također tijekom Sigismundove vladavine počela primjenjivati kao zemaljski grb Ugarskoga kraljevstva, odnosno ugarskih zemalja.⁸⁹

Uporaba i preoblikovanje hrvatsko-dalmatinskog grba u vrijeme kralja Sigismunda

Grb s motivom leopardovih glava u svojstvu grba Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva, dakle kao zemaljski, a ne više osobni grb, sustavno se koristio tek u vladarskoj praksi kralja Sigismunda Luksemburškoga. Motiv hrvatsko-dalmatinskog grba ovome je vladaru očito bio važan jer mu je zbog analogije s osobnim grbom služio kao heraldička legitimacija u dugogodišnjim borbama za ugarsko-hrvatsko prijestolje. Zbog toga je Sigismund vjerojatno već krajem prvoga desetljeća 15. stoljeća, osobito u grbovničkim prikazima inauguirao novu varijantu grba koja je uključivala crveni štit i lavlje, a ne tradicionalne leopardove glave. Tako hrvatsko-dalmatinski grb nalazimo na spomenutom kraljevom pečatu iz 1405, kao i na njegovu dvostranom pečatu iz 1436. Na pečatu iz 1436. štit s tri leopardove glave pridržava lav s frontalno okrenutom glavom koji leži u podnožju prijestolja s kraljeve desne strane.⁹⁰ Hrvatsko-dalmatinski grb s leopardov-

im glavama naslikan je i na poleđini jedne Sigismundove grbovnice dodijeljene 1415. godine, ali u modificiranom obliku: tri crvene okrunjene leopardove glave u srebrnom štitu.⁹¹ Sačuvani su brojni slični primjeri Sigismundovih modifikacija hrvatsko-dalmatinskog grba. Na tim prikazima kralj je prilagođavao njegov izgled po uzoru na svoj osobni grb, odnosno grb dinastije Luksemburg. Naime, na grbu Luksemburgovaca ističe se okrunjeni crveni lav u propnju sa zlatnim isplaženim jezikom koji gleda na desno, dok su na štitu srebrno-plave grede. Prvi primjer Sigismundove prilagodbe grba Hrvatske i Dalmacije prema ovom uzoru datira iz 1411. a odnosi se na pečat s jedne kraljeve isprave na kojem se vidi štit s tri okrunjene lavlje glave isplaženih jezika, koje gledaju na desno.⁹² Drugi takav primjer predstavljaju već spomenute tri okrunjene srebrne lavlje glave na crvenoj pozadini u četvrtom polju kraljevskoga grba s početka 15. stoljeća u grbovniku *Gelre* (1370-1414).⁹³ Iako se prema nakitu i natpisu uz grb to znamenje u dosadašnjoj literaturi pripisivalo kralju Ludoviku I. Anžuvincu, potanja heraldička analiza pokazuje da je zapravo riječ o prikazu koji datira iz posljednje faze nastanka grbovnika *Gelre* i koji se temelji na Sigismundovom grbu.⁹⁴ U ova slučaja tri "leopardove" glave (okrenute *en face*) iz hrvatsko-dalmatinskog grba, na plavoj pozadini, preoblikovane su u luksemburške lavlje glave (dakle, okrenute profilno) na crvenoj pozadini. Pritom je uslijedila inverzija boja iz luksemburškog grba; crvena boja lavlje lika postala je, umjesto dotadašnje plave, boja pozadine štita hrvatsko-dalmatinskog grba, a srebrna boja greda sa štitu luksemburškog grba postala je, umjesto dotadašnje zlatne, boja triju lavljih (do tada leopardovih) okrunjenih glava.

Slijedeći primjeri Sigismundovih zahvata u heraldički dizajn odnose se na grbove u *Kronici Sabora* u Konstanci Ulricha von Richentala, odnosno u dodatku tome djelu.⁹⁵ Kronika je nastala na vrhuncu Sigismundove moći i u ova slučaja, na hrvatsko-dalmatinskom grbu, umjesto tri leopardove glave na plavoj podlozi, kakve (u stiliziranom obliku) nalazimo u ranijim grbovnicima, vide se tri srebrne lavlje glave na crvenoj podlozi koje su okrenute na desno,⁹⁶ pri čemu su isplaženi jezici lavljih likova, na prikazu u samoj Kronici, plave boje.⁹⁷ I plava boja lavljih jezika mog-

⁸⁸ R. Kurelić, *The Uncrowned Lion: Rank, Status and Identity of the Last Cilli*. Budimpešta 2005 - magistarski rad obranjen na CEU Budimpešta, 16. lipnja 2005. ⁸⁹ Uz opće poznate pretvorbe dinastičkih grbova ili njihovih elemenata u znamenja zemalja i država, zanimljivi su rani primjeri nekadašnjih francuskih pokrajin (Anjou, Artois, Burgundija, Bourbonnais, Evreux, Valois) koje su već kraljevi iz dinastije Capet počeli davati kao apanažu svojim sinovima, a u čijim se kasnije nastalim pokrajinskim ili municipalnim grbovima (grad Evreux) pojavljuju zlatni ljljani na plavome polju koji su preuzeti upravo iz kraljevskoga grba. ⁹⁰ G. Pray, *Syntagma historicum de sigillis regum, et reginarum Hungariae pluribusque aliis*: t. XIV. ⁹¹ D. Peić-Čaldarović i N. Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*: 31. ⁹² A. Sulejmanagić, "Grb Zagorja i njegov odnos s grbom Dalmacije": 262. ⁹³ Iako neki autori smatraju kako su Sigismundove izmjene zemaljskog grba Hrvatske i Dalmacije početkom 15. stoljeća proizile iz navedene grbovničke prakse zabilježene u grbovniku *Gelre*, odnosno kako je u ovom slučaju došlo do svojevrsnog prodora izravnog utjecaja neslužbene na javnu heraldiku, a potom i njene izmjene u vidu "pretvorbe" izvorno leopardovih glava u lavlje glave okrenute nadesno, povijesni kontekst i okolnosti u okviru kojih su te heraldičke izmjene došle do izražaja sugeriraju nam da je zapravo riječ o obrnutom slijedu. Naime, prvo je došlo do Sigismundovoga "redizajna" hrvatsko-dalmatinskog zemaljskog grba (motiviran aktualnim političko-dinastičkim konfliktima) u okviru njegove vladarske (javne) heraldike, a tek potom su ta vladarska heraldička preoblikovanja bila predstavljena u okviru neslužbene grbovničke heraldike, uključujući i navedeni primjer iz grbovnika *Gelre*. ⁹⁴ Tezu argumentira A. Sulejmanagić, "Grb Zagorja i njegov odnos s grbom Dalmacije": 219-274. ⁹⁵ <https://heraldica.hypotheses.org/2854> ⁹⁶ Stilizacija lavljih glava na trećem polju Sigismundova kraljevskog grba, predstavljenog u obliku zastave u dodatku Kronike Ulricha von Richentala, identična je njihovu prikazu na četvrtom polju navodnog Ludovikovog grba iz grbovnika *Gelre*, što dodatno potkrepljuje zaključak da je u ova slučaja riječ o luksemburškom, a ne anžuvinskom, kraljevskom znamenju. Osim toga, prvo i četvrtu polje Sigismundova kraljevskoga grba iz dodatka Kronike zauzimaju dva ugarska zemaljska grba (patrijaršijski križ i srebrno-crvene grede), drugo polje je predstavljeno zemaljskim grbom Bohemije (srebrni dvorepi lav u propnju), a treće zemaljskim grbom Hrvatske i Dalmacije, dok se u samom središtu nalazi štit sa grbom roda Luksemburgovaca u funkciji vladarsko-dinastičkog znamenja. S obzirom na zemaljske grbove u okviru navodnog Ludovikovog grba ugarski grb (patrijaršijski križ) zauzima treće mjesto, drugo polje

la bi se povezati s grbom Luksemburgovaca budući da je to boja greda na štitu njihova grba. Naposljetu, tri okrunjene lavlje glave okrenute na desno, također s isplaženim jezicima, zamjećujemo i na jednom Sigismundovu pečatu koji datira iz 1420.⁹⁸ Ovaj niz primjera u svakom nam slučaju govori da je Sigismund Luksemburški početkom 15. stoljeća u okviru službene heraldičke prakse Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva, uveo značajne izmjene grba koji je do tada gotovo uvijek bio predstavljen s jednom ili tri zlatne leopardove glave na plavoj podlozi. Upravo takav izgled potvrđuju nam primjeri: pečat hercega Bele iz 1268, ilustracije iz hanoverskog rukopisa s kraja 13 stoljeća, minijature iz kasselskoga rukopisa koje predstavljaju reminiscenciju na bitku kod Mühldorfa (nastale oko 1334), kameni grb iz Ostrovice koji datira iz sredine 14 stoljeća i pečat kralja Sigismunda iz 1405, dok se antropomorfizirane okrunjene leopardove glave mogu uočiti na nekoliko već spomenutih ilustracija iz različitih grbovnika počevši od druge polovice 13 stoljeća.

Činjenicu da su hrvatsko-dalmatinski zemaljski grb - izvorno grb hrvatskog hercega - kontinuirano predstavljale tri zlatne leopardove glave s crvenim isplaženim jezicima na plavoj podlozi, a ne inaćica s tri srebrne lavlje glave s plavim jezicima na crvenoj podlozi, koja je nastala Sigismundovom izmjenom, potvrđuje i niz prikaza upravo takvog zemaljskog grba Kraljevstva Hrvatske i Dalmacije iz nešto kasnijeg razdoblja vladavine Matije Korvina, a koji su sačuvani na oslikanim kamenim spomenicima,⁹⁹ u ilustriranim misalima,¹⁰⁰ gradualima,¹⁰¹ prijepisima Biblije¹⁰² i kronikama te Korvinovom kraljevskom plaštu i pogrebnom štitu.¹⁰³ Sigismundova varijanta ipak se pokazala veoma otpornom. Naime, do njegovih intervencija u izgledu grba s obzirom na orijentaciju lavljih likova (iz dotadašnjeg frontalnog - "leopardovog" - u profilni - "lavlji" - položaj) te inverziji boja (iz dotadašnje plave u crvenu boju štita te iz dotadašnje crvene u plavu boju isplaženih jezika), došlo je upravo u desetljeću tijekom kojega se održavao Sabor u Konstanci. Zahvaljujući popularnosti Richentalove Kronike Sigismundova "luksemburška" inaćica grba Hrvatske i Dalmacija našla je svoj put do brojnih grbovnika i srodnih izvora koji su nastajali tijekom 15. stoljeća. Tako je opisana verzija spomenutog zemaljskog grba zabilježena u grbovniku *Bergshammar*, a potom i u grbovniku *Donaueschinger* (u kojem je atribuirana kao grb Dalmacije), u grbovniku Hansa Haggenberga (kao grb Dalmacije), grbovniku *Ortenburg* (kao grb Dalmacije), grbovniku i ilustriranom hodočašću Konrada Grünenberga (kao grb Hrvatske), grbovniku *Miltenberg* (kao grb Dalmacije), grbovniku *Wernigeroder* (kao grb Hr-

vatske) te grbovniku Jorga Rugena koji datira iz 1498. (kao grb Dalmacije).

Unatoč različitim varijantama u općoj grbovničkoj praksi (s obzirom na vladarsku i navedene primjere grbovničko-dekorativne heraldike) u javnoj se heraldici, nakon Sigismundove smrti, tri okrunjene leopardove glave ponovo pojavljuju kao grb Hrvatsko-dalmatinskog *regnuma* na pečatima i novcima kraljeva iz različitih vladarskih kuća tijekom 15. stoljeća. Taj je grb vidljiv na pečatu prvog Habsburgovca na ugarsko-hrvatskom prijestolju, kralja Alberta (1437-1439), potom na kraljevskom pečatu i novcima (redovito na reversu) iz vremena njegova sina Ladislava Postuma (1444-1457) – primjerice na denarima iz 1457,¹⁰⁴ zatim u vrijeme Matijaša Korvina (1458-1490), i to na kraljevskim pečatima te grošima (1468-1490), denarima (1468-1490) i obolima (1468-1489).¹⁰⁵ Osim na novcima i pečatima, iz razdoblja kralja Matijaša Korvina, sačuvani su i već spomenuti kolorirani primjeri grba Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva s tri zlatne okrunjene leopardove glave na plavom polju. Također, okrunjene leopardove glave i plava boja štita ostale su u uporabi i za vrijeme vladavine Korvinovih nasljednika iz vladarskih kuća Jagelovića i Habsburgovaca, ali tada već u posve drugom kontekstu, o čemu će kasnije biti više riječi.

Zemaljski grb Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva s tri leopardove glave, koristio je i protukralj iz dinastije Habsburgovaca, car Fridrik III. (1452-1493), pa se upravo taj grb nalazi među ostalim carevim grbovima na jednoj od fresaka u palači Welsera u Augsburgu. Naime, već je 1458. godine dio hrvatsko-dalmatinskih plemića, na čelu s Frankopanima, na saboru u Güssingu izabrao Fridrika za svoga kralja, a sam car je tada u svoj kompleksni vladarski grb, u svojstvu pretenzijskog grba, uključio i zemaljsko heraldičko znamenje Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva. Nakon sporazuma o nasljedivanju s kraljem Matijom Korvinom (umre li kralj Matija bez zakonitih muških nasljednika) koji je sklopio 1463, Fridrik je sve do smrti 1493 isticao titulu hrvatsko-dalmatinskog kralja, a zajedno s ostalim grbovima zemalja kojima je i stvarno vladao također i grb s tri leopardove glave.¹⁰⁶

zauzima poljski grb (srebrni raskriljeni orao), a hrvatsko-dalmatinski grb je na četvrtom mjestu. Na prvom polju istaknuto je, umjesto grba Luksemburgovaca, vladarsko-dinastičko znamenje Anžuvinaca kao ugarsko-hrvatskih kraljeva, koje je ujedno predstavljalo i osobni kraljevski grb kralja Ludovika, kako je zabilježen na njegovim pečatima i novcima. [97](https://heraldica.hypotheses.org/3227) [98](https://heraldica.hypotheses.org/2854) [99](#) M. Jareb, *Hrvatski nacionalni simboli*: 20, 21. [100](#) D. Peić-Čaldašović i N. Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*: 42. [101](http://warfare.6te.net/15/Graduale-3r-full.htm) [102](http://warfare.6te.net/15/Graduale-3r-full.htm) [103](http://jekely.blogspot.hr/search/label/Bibliotheca%20Corviniana) [104](https://www.photo.rmn.fr/C.aspx?VP3=SearchResult_VPage&STID=2C6NUoB47RBX) D. Peić-Čaldašović i N. Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*: 31. [105](#) D. Peić-Čaldašović i N. Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*: 32. [106](#) D. Peić-Čaldašović i N. Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*: 33. [107](#) Na jednom od prikaza nekadašnjeg izgleda *Wappenturma* (izgrađenog potkraj 15., a srušenog sredinom 18. stoljeća) cara Maksimilijana Habsburškog u Innsbrucku može se uočiti grb s tri okrunjene ženske glave na plavom polju, dakle stilizirane okrunjene leopardove glave, ispod kojega stoji natpis "Dalmatien".

Grb kralja Matijaša Korvina u misalu iz 1469. (Vatikanska knjižnica)

Heraldička ilustracija u kronici Ivana Thuroczija s grbovima zemalja pod vlašću kralja Matijaša Korvina

Grbovi Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva na pečatu kralja Alberta II. Habsburgovca, pečatu kralja Ladislava Postuma i pečatima kralja Matijaša Korvina iz 1473. i 1475.

Podrijetlo i atribucije grbova s motivima triju okrunjenih ljudskih glava, triju lovačkih pasa, ruke s mačem i bosanskih grbova

U nekim izvorima koje smo spomenuli, kao grub "kralja Slavonije" prikazan je štit s motivom triju okrunjenih ljudskih (ženskih ili muških) glava. Heraldičkom stilizacijom tri su okrunjene lavlje, odnosno heraldički leopardove glave mutirale u ljudske. S obzirom da je djelomična ili potpuna antropomorfizacija nekih heraldičkih likova (primjerice mjeseca, sunca i lava s glavom okrenutom *en face*, dakle leoparda) bila uobičajeni heraldički fenomen, što ga susrećemo u brojnim grbovima, u ovome slučaju ne možemo govoriti o posebnome grubu *stricto sensu*, nego samo o drugoj varijanti znamena s okrunjenim lavljim, odnosno leopardovim glavama. Ta je varijanta rijetko uočljiva u javnoj uporabi izvan grbovničke prakse.¹⁰⁷ Međutim, treba reći da je u mnogim prikazima grba s trima lavljim (leopardovim) glavama zbog likovne stilizacije veoma teško razlučiti radi li se o okrunjenim likovima lavova ili ljudi. U tim su interpretacijama životinjske glave dobine antropomorfna obilježja različitoga stupnja te su se "pretvorile" u hibridna bića, bradate kraljeve ili "lavolike" muške i ženske okrunjene glave. Pod pojmom "Slavonije" u ovom kontekstu sastavljači grbovnika podrazumijevali su zemlje od Drave do Jadrana kojima je upravljao herceg ili ban "cijele Slavonije", naime područje na koje se odnosio i herceški/banski grub s leopardovim glavama u njihovom izvornom, nestiliziranom obliku. Prikaz ljudskih glava na grubu "kralja Slavonije" prvi je put zabilježen u jednom od najstarijih armorijala, grbovniku *Wijnbergen* iz druge polovice 13. stoljeća, te se nastavio kontinuirano pojavljivati u inozemnim grbovnicima sve do kraja 15. stoljeća, ali i kasnije.¹⁰⁸

Treba istaknuti kako je sam naziv "Slavonija" za Hrvatsko-dalmatinsko kraljevstvo, koji se u drugoj polovici 13. stoljeća našao u grbovničkoj primjeni, povezan sa srednjovjekovnom ugar-

skom perspektivom. Posljedica je to potiranja posebnih političkih tradicija, pa i samog naziva *Regnum Croatiae et Dalmatiae*, kao i pretenzija ugarskih vladara koje su se prostirale daleko izvan labavih granica njihova kraljevstva prema slavenskome jugoistoku. Tako su kraljevi i hercezi iz kuće Arpadovića za područje hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva kojim su vladali odnosno upravljali od kraja 12. stoljeća uz službene nazine "Dalmacija" i "Hrvatska" gotovo redovito koristili i jedinstveni naziv "Slavonija" ("Sclavonia"), koji se odnosio na obje zemlje. Primjerice, na aversu slavonskih banovaca kao novca koji se od sredine 13. do druge polovice 14. stoljeća koristio na cijelom području Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva kojim je u kraljevo ime vladao hrvatski herceg stajao je natpis MONETA REGIS P(ro) SCLAVONIA odnosno MONETA DVCIS P(ro) SCLAVONIA ili skraćeno REX SCLAVONIE (kralj "Slavonije") odnosno DVX SCLAVONIE (herceg/vojvoda "Slavonije").¹⁰⁹

Zemaljski grub koji se od početka 15. stoljeća počeo pojavljivati u njemačkim grbovnicima, kao znamenje s motivom triju lovačkih pasa u trku, redovito je bio atribuiran kao grub "Slovinja" ili "kralja Slovinja" ("wintlanden", "Der König von den Winden", "Windischen Landen", "Kunig von Winden", i slično). Prilikom se pojma "Slovinja" (kao regionim etimološki blizak pojmu srednjovjekovne "Slavonije") prvenstveno odnosio na najzapadniji prostor međurječja Drave i Save. To je područje postupno preraslo u *regnum* i novu jezgru političke i teritorijalne autonomije hrvatskih elita. Važno je reći kako uporaba pojma "wintlanden" za "Slovinja" očito ima korijen u neslavenskoj, osobito germanskoj, heraldičkoj perspektivi koja je "slavenskim" krajevima, napose onima u kojima se izgubila ili nije bila stvorena državna tradicija ili se nije učvrstio posebni etnonim, davala općeniti i neodređen naziv "Wintlanden", "Windischland" i slično. Tako se ovi "lutajući" grubovi s likovima pasa u trku, u različitom broju, pojavljuju u nekim grbovnicima, označavajući više "slavenskih", međusobno udaljenih zemalja, "Slavenija".¹¹⁰

108 Tako se motiv s tri okrunjene muške glave bez brada koji predstavlja heraldičko znamenje "kralja Slavonije" može uočiti u jednom portugalskom grbovniku (*Livro do Armeiro-Mor*) koji datira iz 1509. Osim toga, u istom grbovniku pojavljuje se i stari grub knezova Krčkih koji je opisan kao znamenje "kralja Hrvata", što je bilo uobičajeno za starije grbovnike, te grub hercega Kosača koji je opisan kao znamenje "kralja Bosne", očito pod dojmom uspomena na posljednje feudalne gospodare iz predosmanskoga razdoblja. Također, neobično je kako se tu, kao grub "kralja Dalmacije", donosi tada već uvriježeni zemaljski grub Ugarske s dvostrukim križem (*crux gemina*). S druge strane, znamenje koje se u inozemnim grbovnicima tijekom 15. stoljeća najčešće pripisivalo "Dalmaciji" (tri okrunjene srebrne lavlje glave na crvenom), toj je zemlji atribuirano i u grbovniku Jörga Rugena, koji je nastao 1498. "Hrvatskoj" su u grbovnicima Jörga Rugena i Nikolausa Bertschia (nastao oko 1515) pripisani različiti grubovi: motiv ruke s bodežom (Rugen) i motiv triju okrunjenih srebrnih lavljih glava na crvenom (Bertschi). Osim toga, u potonjem armorijalu Dalmaciji je pripisano znamenje kojeg je Rugen atribuirao Hrvatskoj (ruka koja drži bodež), ali i posve novi grub s motivom tri srebrna leoparda u trku na zlatnom polju. Znamenje "kralja Bosne" je i u ovoj zbirci grubova iz 1515. godine predstavljeno uobičajenim raščetvorenim štitom kao i Rugenovom grbovniku s kraja 15. stoljeća, uz to što Rugen donosi i znamenje "nadvojvode Bosne" (srebrna ljevkosa greda na crvenom) te "kraljevine Bosne" (okrunjeni muškarac koji drži mač). Može se zaključiti kako su se i u periodu od početka 16. stoljeća do 1527. srednjovjekovnoj "Slavoniji", Dalmaciji, Hrvatskoj i Bosni u inozemnim grbovnicima nastavili pripisivati grubovi s istim motivima kao i u razdoblju od 13. do 15. stoljeća, dok su različiti autori ista heraldička znamenja često atribuirali različitim zemljama, što je pojava također karakteristična za prethodna stoljeća. **109** I. Dolenc, *Hrvatska numizmatika od početaka do danas*: 31-39. **110** Psi ili samo jedan pas u trku u kasnijim se grbovnicima i grafikama 17. i 18. stoljeća pojavljuje i kao grub Bugarske, a u grbovniku Jörga Rugena (oko 1498) više je grubova s lovačkim psima pripisano različitim slavenskim krajevima ili vladarima. Tako je uspravljeni crveni lovački pas na smeđem polju naveden kao znamenje zemlje "windischland" u okviru grubova zemalja kralja Vladislava II., a pritom je riječ vjerojatno o Rugenovoj likovnoj interpretaciji grubu Bugarske kako se on pojavljuje na pečatima tog vladara. Nadalje, znamenje s tri crvena lovačka psa u trku na srebrnom u jednom slučaju opisano je kao grub "ein konig von schlaunyin", a u drugom kao grub "das reich schlaünen" što se odnosi na zapadnopansomu "Slovinje". S druge strane, u istom grbovniku, osim našega međurječja ("Schlaunyen"), slavensko ime nose i dvije zemlje grofova Grifin ("Sclaffoniya" i "Slaffony", grubovi s grifonom) u Pomeraniji, koja je u prvim stoljećima srednjeg vijeka bila naseljena Slavenima. Naposljetku, s obzirom na redoslijed znamenja u tom grbovniku može se zaključiti kako Rugen u nekada slavensku Pomeraniju smješta i četvrti grub s motivom dva srebrna lovačka psa u prolazu na crvenom, a opisuje ga kao grub zemlje "wentlande".

Također, moramo se zapitati i kako su se u grbu "Slovinja" ili "kralja Slovinja" našli lovački psi? Uz prvi takav znamen u grbovniku *Uffenbachsche* (1390-1440), u njegovoj se atribuciji na temelju staroga germanskoga izraza za Slavene (Wenden), koristi izvedenica "wintlanden" (mn. slavenske zemlje); u starijim segmentima grbovnika *Redinghoven* (nastalima tijekom 1440-ih) grb s tri lovačka psa u trku opisuje se kao grb "Der König von den Winden" (grb kralja Slavena); u putopisu hodočašća Konrada von Grünenberga iz 1487. uz navedeni grb i vedutu grada Zadra u pozadini stoji natpis: "Sara in Windischen Landen" (Zadar u slavenskoj zemlji), a u grbovniku *Wernigeroder* (iz 1491) uz grb s tri lovačka psa stoji: "Kunig von Winden" (kralj Slavena). Također, u grbovniku Jörga Rugena, koji je nastao oko 1498., uz grb s lovačkim psima u trku stoji natpis "wentlande" (slavenska zemlja). Isti se grb u različitim varijantama boja pojavljuje od 16. do 19. stoljeća u brojnim grbovnicima, napose u ilirskoj heraldici te na geografskim kartama i grafikama. Za "slavenski" naziv srednjovjekovnog "slovinskog" *regnuma*, tj. zapadnoperanskog područja između Save i Drave, lako se u grbovnicima "lijepio" i opći grb s tri lovačka psa. Međutim, sama činjenica da taj grb, od njegove pojave do kratkotrajnog perioda njegove uporabe na kartografsko-dekorativnim prikazima tijekom prve polovice 18. stoljeća,¹¹¹ nikada nije bio u javnoj heraldičkoj uporabi, i da su staleži srednjovjekovnog "Slovinja", koje je u međuvremenu preraslo u novovjekovnu Kraljevinu Slavoniju, 1496. dobili poseban grb s kinom, sugerira nam da je tu riječ o svojevrsnom heraldičkom konstruktu koji je bio u širokoj grbovničkoj uporabi prvenstveno kao oznaka "slavenske" zemlje, pri čemu ga je, u hrvatskome slučaju međurječja, legitimirao i tradicionalno korišteni naziv za to područje – "Slovinje".¹¹²

Da bi razumjeli nastanak motiva i pozadinu uporabe grba s lovačkim psima za "Slovinje" (ili zemlju Slavena općenito, "Slaveniju") treba imati na umu da se na njemačkom jeziku lovački

pas, inače ubičajena heraldička životinja, naziva "Windhund", skraćeno "Winde" ili "Wind". Tako su autori grbova i sastavljači grbovnika svojevrsnom igrom riječi i pučkom etimologijom povezali pojam "Slovinja", koju u grbovnicima, kako je već istaknuto, nazivaju: "Wintlanden", "Winden", "Windischen Landen" s heraldičkim likom lovačkog psa ("Windhund", "Winde" ili "Winden") i na taj način kreirali "govoreći" grb srednjovjekovnog "Slovinja".

Specifični obrazac heraldičke mutacije povezan je i s motivom ruke koja drži mač u svojstvu zemaljskoga grba srednjovjekovne Hrvatske, a u nekim slučajevima i kao zemaljskog grba Dalmacije. Već je rečeno da se porijeklo toga prvoga grbovničkoga znamena koje se u grbovnicima nastalim tijekom 15. stoljeća često pripisuje Hrvatskoj može naći u veoma sličnom motivu koji se pojavljuje na novcu i na samom grbu Hrvoja Vukčića Hrvatinića, kako je prikazan u već spomenutom *Hrvojevu misalu*. Moćni feudalac, bosanski vojvoda i splitski herceg Hrvoje, od 1403. do 1413. u Splitu je kovao novac na kojem se vide dvije varijante njegova grba. Obje inačice, kao i vojvodin grb iz *Hrvojeva misala*, uključuju ruku koja zamahuje mačem, a upravo se taj heraldički motiv, preoblikovan u ruku koja drži mač (sablju),¹¹³ nalazi u znamenju koje je, na jednom mjestu kao zemaljski grb Hrvatske, a na drugom kao zemaljski grb Dalmacije, po prvi put zabilježeno u *Kronici sabora u Konstanci* (1420-1440). Budući da je Hrvoje od 1391. do 1415. godine presudno utjecao na prilike u hrvatsko-dalmatinskoj banovini, kao i u susjednom Bosanskom kraljevstvu, a od godine 1403. sam se titulirao kao "potkralj Dalmacije i Hrvatske", može se zaključiti kako je izbor Ulricha von Richentala u slučaju hrvatskog odnosno dalmatinskog zemaljskog grba doista točno odražavao povjesne okolnosti.¹¹⁴ Dakako, vjerojatni razlog da se Hrvojevo znamenje u *Kronici*, odnosno u grbovnicima nastalim tijekom 15. stoljeća, pretvori baš u grb "kralja Hrvatske" (a ne Dalmacije ili Bosne u kojoj je vojvoda

¹¹¹ D. Peić-Čalarović i N. Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*: 101-103. ¹¹² Ovu tezu podupire i činjenica da se grb "Slovinja" s tri crvena psa na srebrnom štitu u Richentalovoj *Kronici* nalazi okružen izmišljenim grbovima: kralja Alepa, kralja Armenije i cara Sirije. Tu je mogući korijen još jedne heraldičke mistifikacije. Ovdje je grb cara Sirije (Keyser von Sirse) predstavljen glavom veprsa sa strijelom u ustima. Zbog pogrešnoga čitanja, u kasnijim se grbovnicima taj grb počeо pripisivati Srbiji. Protomoderni nacionalizam taj je grb otkrio početkom 19. stoljeća pa je kao simbol korišten tijekom Prvoga srpskoga ustanka, a Srbiji se pripisuje i u suvremenim heraldičkim djelima. D. Acović, *Heraldika i Srbija*: 245-250. ¹¹³ Motiv ruke u crvenom koja zamahuje mačem prisutan je i u štitu i u nakitu Hrvojeva grba na stranicama ilustriranoga misala, dok je u jednoj varijanti novca kovanoga u Splitu ruka koja zamahuje mačem vidljiva samo u nakitu, a u drugoj varijanti samo u štitu grba Hrvoja Vukčića Hrvatinića. Međutim, u samoj *Kronici* u zemaljskom grbu Hrvatske, odnosno Dalmacije, može se primijetiti ruka koja drži mač-sablu okrenuta prema dolje, što zapravo predstavlja naopako okrenut Hrvojev grb. Razlog takvoj neuobičajenoj modifikaciji motiva s Hrvojeva izvornog grba nalazi se u činjenici da je *Kronika* sastavljena u desetljeću nakon Hrvojeve smrti (+1416.), a prema zapadnoeuropskoj heraldičkoj praksi, u okviru koje je grb iz *Kronike* bio i osmišljen, naopako okrenuto heraldičko znamenje predstavlja znak smrti njegova nositelja. Također, isti simbol ruke koja drži mač okrenut prema dolje može se uočiti i u okviru kompozicije likova prikazane na zidu Hrvatinčevih katakombi u Jajcu, koje su imale prvenstveno grobnu namjenu. O tome vidi: Amer Sulejmanagić, "Grbovi Vukčića Hrvatinića". *Povijesni prilozi* 48 (2015): 33-70. ¹¹⁴ Poslije smrti kralja Ludovika I. sudjelovao je u dinastičkim borbama kao pristaša Ladislava Napuljskoga i protivnik kralja Sigismunda Luksemburgovca. Godine 1391. Ladislav mu je predao na upravu Hrvatsko-dalmatinsku banovinu. Utjecao je 1398. na izbor Ostoju za bosanskoga kralja, a nakon krunidbe za ugarsko-hrvatskoga kralja u Zadru 1403. Ladislav Napuljski ga je postavio za svoga glavnoga namjesnika u Ugarskoj, Hrvatskoj, Dalmaciji i Bosni te mu dodijelio titulu hercega splitskog, darovavši mu otoke Brač, Hvar i Korčulu. Otada je Hrvoje nosio titulu hercega Splita, potkralja Dalmacije i Hrvatske, velikog vojvode bosanskog i kneza Donjih kraja. Sukobivši se s kraljem Ostojom, utjecao je na njegovo svrgavanje s prijestolja i izbor Tvrtka II. za novoga bosanskoga kralja. A Bosni se potom pod vodstvom Hrvoje i kralja Tvrtka II. stvorio pokret protiv Ugarske i kralja Sigismunda Luksemburgovca. Nakon Sigismundove vojne intervencije 1408. i poraza bosanske vojske kraj Dobora, Hrvoje je prešao na Sigismundovu stranu. Pritom je zadržao dotadašnje časti, upravu nad Splitom i naslov hercega te upravu nad mnogim gradovima, među njima i Požegom. No ugarskom pobjedom u Bosni njegova moć počela je opadati, osobito nakon ponovnog izbora Ostoju za bosanskoga kralja. Poslije niza sukoba, Sigismund je 1413. oduzeo Hrvoju župu Sanu, otoke Brač, Hvar i Korčulu, a Split stavio pod svoju zaštitu. Hrvoje je tada zatražio pomoć nezadovoljnih bosanskih velikaša i Osmanlija. Ugarsko-slavonska vojska bila je poražena u Lašvi 1415., a sljedeće je godine još uvijek moćni Hrvoje, kojeg je, sudeći po grbovnicima, europska javnost smatrala "kraljem Hrvatske" odnosno "Dalmacije", iznenada umro.

Grb "kralja Slavonije"
(REY D CLAVOMNIA),
1509; grbovnik *Livro do
Armeiro-Mor*

Grb "kralja Slavonije"
(REY D ESCLABONIA),
Španjolski grbovnik iz
18. stoljeća

Primjeri antropomorfizacije heraldički leopardovih
glava na grbu engleskoga kralja Henrika III.
Plantageneta (oko 1255) i na suvremenom grbu
ruskoga grada Vladimira

Grb "slavenskog kralja" (DER WINDISTG KUNIG),
Njemački grbovnik iz prve polovice 16. stoljeća

Tri lovačka psa u trku na grbovima pripisivanim srednjovjekovnom "Sloviniju":
"wintlanden" (grbovnik *Uffenbachsche*); "Der König von den Winden" (grbovnik
Redinghoven); "Windischen Landen" (Konrad von Grünemberg); "kung winden"
(grbovnik *Wernigeroder*); "kunig von winden" (njemački grbovnik nastao oko
1530)

Motiv ruke koja zamahuje mačem na dvije varijante
novca vojvode Hrvoja

Grbovi Bosne sa zapornicama: grb hercega "von posse", oko 1400. (grbovnik *Uffenbachsche*); grb hercega
"von possen in der türgei", 1420-1440. (*Kronika Sabora u Konstanci*) Ulricha Richentala (tiskano izdanje iz
1483); grb hercega "von bossen", 1483. (grbovnik *Conrada Grünenberga*); grb "Königreich Bossen", 1544.
(*Cosmographia Sebastianae Münstera*)

Pečat kralja Matijaša Korvina

Hrvoje također bio vrlo utjecajan) krije se i u homonimiji, odnosno u samom vojvodinu imenu.

Također, može se primijetiti da se već u drugoj polovici 15. stoljeća prikaz mača (ili bodeža) na tom grbu redovito "orientalizira" i pretvara u sablu *krivošiju* što je očito bilo povezano s aktualnim osmanskim osvajanjima, odnosno borbom protiv Osmanlija. Tako se primjerice, u svojstvu grba "Dalmacije", znamenje ruke s mačem upravo u obliku orientalizirane sablje *krivošije* može uočiti u stuttgartskom rukopisu *Kronike* (1465-1467).¹¹⁵ Međutim, u nešto ranije nastalom grbovniku *Donaueschinger* (oko 1450.) kao grb atribuiran "Hrvatskoj", pojavljuje se znamenje s rukom koja drži bodež (kratki mač). Isti znamenje, također kao grb "Hrvatske" (u izvornom obliku ruke s mačem) nalazimo u grbovniku *Ortenburg* (1466-1473) odnosno zbirci grbova Hansa Hagenberga (oko 1470). U obliku varijante s bodežom isti je grb atribuiran Dalmaciji u Grünenbergovu grbovniku (1483), odnosno u njegovom *Hodočašcu u Jeruzalem* iz 1487. godine. Međutim, u grbovniku *Miltenberg* (1490) isto znamenje nije atribuirano ni Hrvatskoj niti Dalmaciji, nego zemljji pod nazivom "Barbarija", dok je u grbovniku *Wernigeroder* (iz 1491) grb s rukom koja drži orientalnu sablu atribuiran "Dalmaciji". Spomenuti grb (u donekle modificiranom obliku) također će, od posljednjeg desetljeća 15. stoljeća početi koristiti i Habsburgovci i to kao jedan od svojih vladarsko-pretenzijskih grbova Bosne.¹¹⁶ Isto će znamenje, ovaj put kao grb "Primorja", imati još kompleksnije referencije u okviru *ilirske heraldike* od kraja 16. do 19. stoljeća.¹¹⁷ Također, taj su znamenja, kao grb Bosanskoga kraljevstva, odnosno njegovih ostataka (Jajačka banovina), početkom 16. stoljeća prihvatali i Jagelovići, preuzevši ga od Habsburgovaca.¹¹⁸ Naime, vladari iz dinastije Jagelovića sve do početka 16. stoljeća, kao grb Bosne i Bosanskog kraljevstva, koristili su lik krune ili kruna s ljljanima,¹¹⁹ a isto heraldičko znamenje, kao grb Bosne, koristio je i kralj Matijaš Korvin na svojim pečatima.¹²⁰ Izvorno je riječ o jednom od znamenja vladarske kuće Kotromanića, što ga je inauguirao kralj

Ostoja u prvim desetljećima 15. stoljeća, a potom i njegovi nasljednici na bosanskom prijestolju: Stjepan Ostojić, Tvrtko II, Stjepan Tomaš i Stjepan Tomašević.¹²¹ Nakon što je veliki dio Bosanskoga kraljevstva 1463. pao pod Osmanlije isto je znamenje (u varijanti s dvije krune) koristio i Nikola Iločki (1410-1477), budući da je taj moćni istočnoslavonski velikaš 1471. od Matije Korvina dobio naslov bosanskog kralja koji je nosio sve do smrti 1477.¹²² Na nadgrobnoj ploči Nikolina sina i nasljednika Lovre Iločkog (1459-1524), koji je nosio titulu vojvode bosanskog, također je vidljivo staro kraljevsko znamenje Kotromanića, ali u varijanti s čak tri krune s ljljanima.¹²³ Tako se uporabom osobnog grba bosanskih kraljeva u okviru ugarsko-hrvatske vladarske heraldike formirao i prvi "službeni" zemaljski grb Bosne, čime se ponovo potvrdilo pravilo da heraldičko znamenje vladara ili suverena na neke zemlje u heraldičkoj praksi ujedno počne predstavljati i "državni", odnosno zemaljski grb.

Spomenuto je da se u brojnim armorijalima 15. stoljeća pojavljuje grb "kralja Bosne" koji nikada nije zabilježen u javnoj uporabi: raščetvoreni štit; na drugoj i trećoj četvrtini je kosa greda na crvenom, a na prvoj i četvrtoj četvrtini uspravljeni lik muškaraca s krunom i mačem. Prvi put ga nalazimo u Richentalovoj *Kronici* (i kao grb "bosanske kraljice Ane"), no podrijetlo mu nije posve jasno.¹²⁴ Istodobno s opisanim znamenjem, u svijetu europskih grbovnika tijekom čitavoga 15. stoljeća pojavljuje se još jedan zagonetni bosanski grb koji nikada nije korišten u vladarskoj heraldici. Pronalazimo ga i u *Kronici sabora u Konstanci* Ulricha von Richentala: dvije ukrštene zapornice (neotesane grede) s crnačkim glavama na vrhovima. Autor ga navodi kao znamenje "hertzog von possen in der türgei". Isti grb pripisuje se Bosni u grbovniku Konrada von Grünenberga iz 1483. ("der hertzog von bossen im der turgy"), kao i u grbovniku Jörga Rugena iz posljednjeg desetljeća 15. stoljeća ("das hertztō wossen"). Iako se u kasnosrednjovjekovnim izvorima njemačkoga govornoga područja za Bosnu koristio izraz: "Botzzen", "Bossen" ili "Wos-

¹¹⁵ <https://heraldica.hypotheses.org/3227> ¹¹⁶ Više o tome u: Emir O. Filipović, "Trijumfalni slavoluk cara Maksimilijana i bosanska heraldika." *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 39 (2010): 173-187. ¹¹⁷ Stjepan Čosić, *Ideologija rodoslovja. Korjenić-Neorićev grbovnik iz 1595*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2015: 131-133. ¹¹⁸ Više o tome u: Géza Pálffy, "Heraldische Repräsentation der Jagiellonen und der Habsburger. Die Wappen des königlichen Oratoriums im Prager Veitsdom im mittteleuropäischen Kontext." *Historie - Otázky - Problémy* 7/2 (2015): 176-190. Autor s dosta argumenata ispravlja i u literaturi vriježenu raniju dataciju heraldičkih ukrasa na praškome oratoriju. ¹¹⁹ Tako se grb s dvije krune s ljljanima može primijetiti na jednom pečatu kralja Vladislava Jagelovića, a grb s jednom krunom s ljljanima na pečatu njegovog nasljednika kralja Ludovika Jagelovića. Osim toga, bosanski zemaljski grb koji uključuje dvije krune s ljljanima nalazi se i na pečatu protukralja Ivana Zapole (1526-1540). ¹²⁰ Na pečatima kralja Matijaša Korvina grbovi Bosne predstavljeni su s jednom krunom na štitu. Međutim, znamenja s dvije ili tri zlatne krune s ljljanima na plavom polju, u svojstvu zemaljskog grba Bosanskoga kraljevstva, mogu se uočiti u nekim ilustriranim djelima koja su nastala tijekom Matijaševe vladavine, primjerice u okviru niza kružno poređanih grbova Matijaševih zemalja koji je zabilježen u Kronici Ivana Thurocza iz 1488., a potom je isto znamenje zabilježeno i u jednom katalonskom heraldičkom djelu (*Armorial catalan*) koje datira s početka 16. stoljeća. Grb Bosanskog kraljevstva s čak tri zlatne krune s ljljanima na plavom polju zabilježen je kao minijatura na jednom ilustriranom primjerku Biblije nastalom potkraj razdoblja vladavine kralja Matijaša, dok je varijanta istog grba s dvije zlatne krune na plavom polju zabilježena u jednom njemačkom grbovniku iz sredine 16. stoljeća, ali je u njemu pogrešno atribuiran Dalmaciji. ¹²¹ Više o tome u: Emir O. Filipović, "Heraldički problem vladarskog i državnog grba Bosne prema koncepciji Pavle Andelića." *Zbornik o Pavlu Andeliću* (Zbornik znanstvenoga skupa). Sarajevo: Franjevačka teologija, 2008: 33-55. ¹²² Tako se modificirani oblik bosanskog kraljevskog znamenja Kotromanića, to jest štit na kojem se ističu dvije krune s ljljanima, iznad kojega je kraljevska kruna može uočiti na nadgrobnom spomeniku Nikole Iločkog koji se nalazi u franjevačkoj crkvi u Ilok. ¹²³ Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*. Knjiga četvrta. Zagreb: Nakladni zavod MH, 1980: Prilog 22. ¹²⁴ Bosanska kraljica Ana nije poznata, no s obzirom da je grb raščetvoren uistinu bi mogao biti kombinirani grb kralja i kraljice. Naime, štit s gredom nalazimo na najstarijim pečatima Kotromanića pa ga možemo smatrati njihovim najstarijim znamenom, a lik vladara s mačem možda je prestilizirani grb vojvode Hrvoja (ruka s mačem), odnosno grb njegove žene Jelene Nelipić (+1422) koja se nakon Hrvojeve smrti 1416. udala za bosanskoga kralja Ostaju (+1418) i tako postala kraljicom, donjeviši mu u miraz goleme Hrvojeve posjede.

sen”,¹²⁵ važno je istaknuti da se znamenje s crnačkim glavama prvi put uopće pojavljuje u njemačkom grbovniku *Uffenbachsche* nastalom 1390-1440 godine, a tu je opisano kao grb “der hertzoge von posse der lit under dem weisser weider”. Osim što je taj grbovnik nastao više od pola stoljeća prije pada Bosne pod Turke, iz konteksta na tom mjestu prikazanih zemaljskih i vladarskih grbova, Steen Clemmensen ne uspijeva precizirati značenje zemlje “posse”. Međutim, on zaključuje kako se pod teritorionom “weissere weider”, koje se veže uz navedeno znamenje, misli na stepsko područje koje bi se preklapalo s teritorijem današnje sjeveroistočne Rumunjske ili Moldavije, a ne na područje europskog jugoistoka pod vlašću bosanskog vojvode odnosno “hercega”. Također, zemljopisni kontekst grbova u okviru kojih je smješteno znamenje “der hertzoge von posse” na stranicama Richentalove *Kronike* upućuje da bi se taj grb mogao odnositi na Moldaviju susjedno područje današnje zapadne Ukrajine (Rutenija).¹²⁶ Iako pojam “posse” i dalje ostaje nejasan može se zaključiti kako se spomenuti grb izvorno odnosio na istočnoeuropske zakarpatske predjele, a ne na blisko zaleđe istočnojadranske obale, odnosno srednjovjekovno Bosansko kraljevstvo. Očigledno su sastavljači grbovnika tijekom 15. stoljeća jedno znamenje, koje se izvorno uopće nije odnosilo na bosansko područje, zbog atribucije “der hertzoge von posse” počeli pripisivati Bosni u svojstvu zemaljskog grba dodajući tome činjenicu da se ta zemlja nalazi pod turskom vlašću. Najzad se u poznatom djelu *Cosmographia* Sebastiana Münstera iz 1544. grb s dvije crnačke glave na ukrštenim zapornicama izričito navodi kao grb “Kraljevstva Bosne” (“Königreich Bossen”),¹²⁷ a ne više kao grb hercega ili herceštva “Bosne”, kao u prethodnim grbovnicima. Poznato je kako su upravo ovaj oblik grba, uz određene dopune, potkraj 16. stoljeća prihvatile domaće elite, šireći ga putem *ilirske heraldike* tijekom idućih stoljeća.

Kontekst nastanka zasebnih zemaljskih grbova potkraj 15. stoljeća

Među atribucijama prvih hrvatskih grbova u najstarijim armorijalima prevladava srednjovjekovni pojam “Slavonije” pod

kojim se najčešće podrazumijevalo čitavo područje od Drave do Jadrana. Zbog toga je potrebno u najkraćim crtama podsjetiti na razloge promjena državnopravnoga nazivlja od 12. do kraja 15. stoljeća. Naziv hrvatske države od Drave do mora u 11. stoljeću bio je *Regnum Croatiae et Dalmatiae*. Za vladavine Arpadovića u 12. i 13. stoljeću, spominjanje Hrvatske i Dalmacije u ispravama i diplomatičkoj uporabi u tom je obliku zamiralo, a izbjegavalo se i sam pojam *regnum*. Unatoč posebnom pravnom poretku i autonomiji domaćih plemićkih rodova, Hrvatsko-dalmatinsko kraljevstvo u tom se razdoblju najčešće tretiralo samo kao teritorij (*provincia, partes*). Umjesto dvojnog hrvatsko-dalmatinskog naziva za te krajeve, hercezi iz dinastije Arpadovića često su koristili općeniti naziv “Slavonija”. Taj su naziv prihvatili Mlečani te napuljska kraljevska i papinska kurija. Iz ugarske perspektive ovim su se etnografskim nazivom iskazivale i vladarske pretencije prema širem “slavenskome” jugoistoku. Potiskujući tradiciju Trpimirovića, Arpadovići su također koristili inverznu titulaciju, dajući primat Dalmaciji (*Dalmatiae et Croatiae*). Tu su praksu nastavili Anžuvinci nastojeći antičkim nazivom konotirati državnopravni kontinuitet s Rimom i Bizantom. Ipak, polovicom 14. stoljeća, nakon što je kralj Ludovik skršio moć magnata i oslonac postigao u nižem i alodijalnom plemstvu te nakon što je porazio Mlečane i učvrstio državni teritorij, “oživjeli” su stari pojmovi *Regnum Croatiae* i *Regnum Dalmatiae* kako u banskoj titulaciji tako i u obliku nove pravne i teritorijalne zajednice plemstva. Naslov *Regnum Dalmatiae* iz primarne titulacije hrvatskih vlastara odnosio se samo na bizantske otoke i gradove, to jest na područje koje je Ludovik osvojio od Mlečana. Stoga je dalmatinska titulacija imala uglavnom simbolični karakter iako su Mlečani, tijekom kasnijih državnopravnih prijepora s Habsburgovcima, u sklopu svoje imperijalne ideologije i širenja prema zaleđu, u neslužbenoj heraldici isticali pravo na hrvatsko-dalmatinski *regnum*.¹²⁸

S druge strane, već od sredine 13. stoljeća, u brojnim se ispravama javlja novi pojam *Regnum Sclavonie* i to za prostor od Drave do Petrove gore u pravcu sjever-jug i od Sutle do Požeške kotine u pravcu istok-zapad. Taj je panonski *regnum* bio pod snažnijim utjecajem kraljevske vlasti ali se ipak uspio samoorganizirati

¹²⁵ Nedim Rabić, “Maria ...von Bosnien: bosanska vojvotkinja - njemačka grofica.” *Radovi Filozofskoga fakulteta u Sarajevu* 17/3 (2014): 105-129. ¹²⁶ http://digilib.uni-heidelberg.de/digit/iroo196000/0001/thumbs_127 http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55007851n/f638.item_128 U javnoj heraldičkoj praksi Mletačke Republike korištena su isključivo znamenja s likom krilatoga lava i evanđeljem sv. Marka, nebeskog zaštitnika Venecije. Tako ni na primorskom području Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva, kojim su Mlečani zavladali od 1409. do 1480., u državnoj heraldičkoj praksi nije zabilježena uporaba tadašnjega grba Hrvatske i Dalmacije. Naprotiv, venecijanski posjedi na istočnojadranskoj obali obiluju kamenim spomenicima s prikazima mletačkog krilatog lava, a mletačke vlasti sustavno uklanjaju sve starije heraldičke tragove pa i one moćnih plemićkih rodova. Doduše, od sredine 17. stoljeća sve je više primjera dekorativne uporabe nekadašnjega grba Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva s tri leopardove glave na geografskim kartama, vedutama i prigodnim grafičkim listovima neslužbenog karaktera ali isključivo kao grba mletačke Dalmacije. Zahvaljujući neslužbenoj mletačkoj heraldici s kraja 17. stoljeća, napose djelima Giulia Cesarea de Bezziana (*L’Araldo Veneto*, 1680) i Vincenza Coronelija (*Blasone Veneto etc*, 1693), u literaturi je poznat primjer tobožnjega “velikoga državnoga grba Mletačke Republike”. To je konstruirani grb sa 16 polja na kojemu se, lijevo od središnjeg grba s krilatim lavom, nalazi raščetvoreni štit s krunom i znamenjima Dalmacije, Hrvatske, Raške i Kotora koji je očito nastao pod utjecajem *ilirske heraldike*. Premda je riječ o heraldičarskoj kreaciji koja ukazuje na simboličke aspiracije *Serenissime* taj grb nikada nije zadobio službeni karakter jer nije odgovarao aristorepublikanskoj ideologiji na kojoj je počivao mletački identitet. Treba također reći da je takozvana legitimistička struja dalmatinskog plemstva, trajno suprostavljena Mlečanima, dugo priznavala pravo aktualnih ugarsko-hrvatskih vladara na cjelokupni posjed Dalmacije i Hrvatske, uključujući dalmatinske gradove i otiske. To je domaće plemstvo ostalo vjerno tradicionalnom hrvatsko-dalmatinskom zemaljskom znamenju. Dobar primjer je humanist i diplomat Jakov Banićević (1466-1532). Rođen u Žrnovu na Korčuli, koja je već od 1420. bila pod vlašću Mletačke Republike, odbio je mjesto kanonika Kaptola korčulanskog i hvarskoga i napustio rodni otok zbog neslaganja s mletačkom

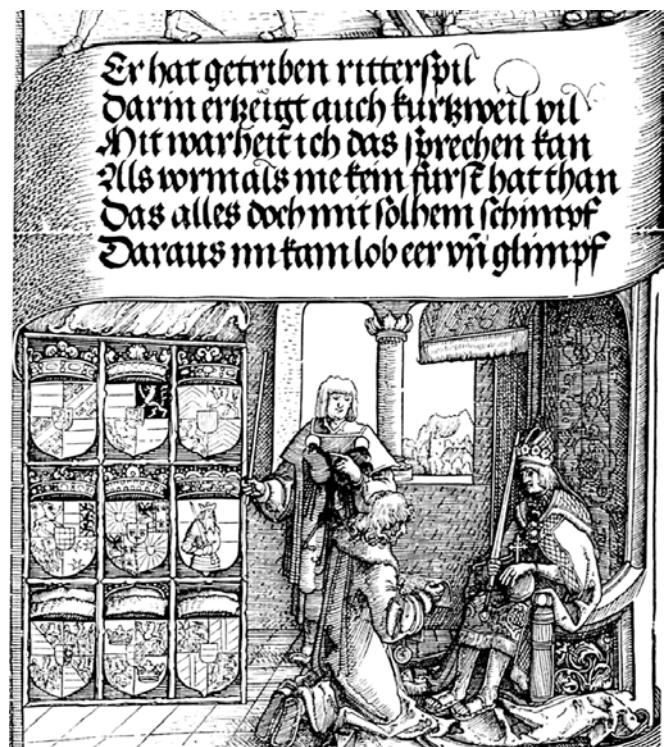

Reljefni prizori svečanog ulaska kralja Ludovika I. u Zadar 1358. s kraljevskim heraldičkim znacenjima na gradskim zidinama, baldahinima i brodskim zastavama; prikaz Ludovikovog kraljevskog grba s gredama Arpadovića i Ilijanima dinastije Capet uz Ludovikove kraljevske inicijale "L"(udovicus) "R"(ex): Škrinja sv. Šimuna u Zadru

Bitke s Turcima u Hrvatskoj; grafika Leonharda Becka, oko 1516-1519.

Car Maksimilijan I; Albrecht Dürer, oko 1519.

Prizor iz Maksimilijanove heraldičke dvorane. U prisutnosti dvorskoga herolda Maksimilijan dodjeljuje grbovnici; detalj s Trijumfalnog luka cara Maksimilijana (oko 1515-1518)

rati kao vitalna zajednica plemića zemljoposjednika. Spor državnopravni uspon započet je 1273. kada su tamošnji plemići i jobagioni, na saboru u Zagrebu, donijeli Statut kojega je potvrdio ban. U tom je dokumentu bio definiran zakonodavni i sudbeni sustav triju županija (Zagorske, Zagrebačke i Križevačke), različit od ugarskoga.¹²⁹ Postupno su dva hrvatska *regnuma*, južni (hrvatsko-dalmatinski) i sjeverni (slavonski), s dva staleška sabora, prerasla u političke jezgre oko kojih je plemićka, prelatska i gradska elita u vrijeme osmanske plime, potkraj 15. stoljeća, proširila svoje ovlasti i osnažila svoja prava. U Zagrebu, središtu slavonskoga regnuma i kasnijeg zajedničkoga sabora, počeo se oblikovati novovjekovni hrvatski identitet i njegova heraldička simbolika.

Naime, dok su od početka 15. stoljeća, u okvirima službene vladarske heraldike, tri okrunjene leopardove (lavlje) glave redovito predstavljale zemaljski grb cjelokupnog Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva od rijeke Drave na sjeveru do Jadranskoga mora na jugu, potkraj 15. i u prvoj četvrtini 16. stoljeća, uslijedila je višestruko uvjetovana heraldička pluralizacija i pojava novih zemaljskih grbova. Osim kraljeva iz dinastije Jagelovića koji su bili zakoniti vladari Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, u tom su procesu sudjelovali Habsburgovci koji su nastojali ponovno pridobiti ugarsku i hrvatsku krunu. Ti su događaji bili povezani širom mrežom političkih odnosa. Slabljenje Ugarsko-hrvatskoga kraljevstva u 15. stoljeću bilo je obilježeno otporom prema kraljevskoj vlasti, borbama među samim plemstvom i stalnim pritiscima Osmanlija. Kralj Matija Korvin zakratko je uspio provesti konsolidaciju države i obraniti granice ali je umro bez zakonitih potomaka. Nakon njegove smrti 1490. uslijedili su sudbonosni zapleti. Unatoč ugovoru o nasljeđivanju kojega je Korvin 1463. bio sklopio s Habsburgovcem Fridrikom III. ugarski staleži za novoga su vladara izabrali češkoga kralja Vladislava I. Jagelovića (1456-1516). Da bi na svoju stranu pridobio trećega pretendenta, nezakonitoga sina kralja Matije Ivaniša Krvina (1473-1504), Vladislav je iskoristio tradicionalni obrazac podjele vlasti u vladarskoj obitelji te mu je zajamčio povlastice i titulu nasljednoga vojvode "Slavonije" (*ducatus regni Slavoniae*) kao i doživotnu bansku čast u Hrvatskoj i Dalmaciji.¹³⁰ Sve je to dove-

lo do rata s ambicioznim Fridrikovim sinom i nasljednikom Maksimilijanom I. (1459-1519) koji je 1486. bio izabran za njemačkoga kralja. Maksimilijan je već 1490. uspio pod habsburšku vlast vratiti Beč i svoje donjoaustrijske posjede koje je bio zauzeo Matija Korvin. Budući da nije uživao povjerenje ugarskih velikaša u daljnjoj je kampanji u Hrvatskoj i Slavoniji obnovio stare veze i pridobio nove privrženike koji su ga poduprli računajući prvenstveno na njegovu pomoć u borbi protiv Osmanlija. Ipak, mirom u Bratislavi potkraj 1491. Maksimilijan je priznao Vladislava kao vladara, uz postignuti dogovor o međusobnom nasljeđivanju. Hrvatski velikaši bili su amnestirani te su, uz prisegu Vladislavu, mogli ostati u Maksimilijanovoj službi. Taj su ugovor 7. ožujka 1492. prihvatali i potvrdili velikaši i uglednici Ugarske i Transilvanije, a istoga dana, neovisno o njima, nagodbu su posebnom ispravom potvrdili i hrvatsko-slavonski velikaši (*barones, proceres et nobiles regnum Croacie et Slavorie*). Iako slijedi odluku ugarskih velikaša, ova odvojena izjava hrvatsko-slavonskoga plemstva bila je važna karika u državnopravnoj emancipaciji *regna Croatiae et Slavoniae* koja su tako iskazala podložnost kruni, to jest *kralju*, a ne Kraljevini Ugarskoj. Odmah potom, u takozvanom Većem dekretu, kralj Vladislav u svojoj tituli po prvi put uz Dalmaciju i Hrvatsku uključuje i "Slavoniju". Međutim, već 1493., nakon sukoba sa zagrebačkim biskupom Osvaldom Tuzom, Ivaniš gubi titulu hrvatskoga hercega, a Vladislav iz svoje titulacije izostavlja "Slavoniju".

Tijekom svojevrsnoga habsburško-jagelonskoga dvovlašća započetoga 1492. hrvatsko-dalmatinsko je plemstvo sve više pristajalo uz Maksimilijana Habsburškoga. Savezništvo s Habsburgovcima nametalo se zbog sve češćih upada Osmanlija koji su nakon sloma Bosanskog kraljevstva 1463. preko Hrvatske prodrali na zapad u careve zemlje: Kranjsku, Štajersku i Korušku, sve do Apeninskog poluotoka. S druge strane, Jagelovići nisu imali vojne ni financijske snage da pomognu hrvatsko-dalmatinskom plemstvu jer su se koncentrirali na obranu Podunavlja. Taj je proces bio ubrzan sudbonosnim hrvatskim porazom na Krbavskome polju 9. rujna 1493. poslije čega se pomoć Habsburgovaca hrvatskoj eliti činila kao jedini spas.¹³¹ Netom nakon krbavskog poraza ostaci hrvatskog plemstva uputili su pismo caru Maksimi-

vlaštu. Od 1493. posvetio se politici i diplomaciji, a 1510. godine kao carski tajnik i savjetnik, pratio je Maksimilijana I. na sabor u Augsburg. Službu je nastavio kod Karla V, a radio je i za nekoliko papa. Godine 1513. car Maksimilijan I. dodijelio mu je plemstvo i grb u kojemu su ukomponirane tri okrunjene leopardove glave u položaju 2:1 razdijeljene gredom. Tom je prilikom izrađena srebrna i brončana medalja s Banićevićevim likom na kojoj je prikazan i trenutak u kojemu mu Maksimilijan predaje grbovnicu. Iz godine 1519. sačuvan je i grafički prikaz toga grba čiji je autor bio Banićevićev prijatelj Albrecht Dürer. Kao heraldičku uspomenu na slavnog pretka, Banićevićeva je rodbina godine 1646. dala isklesati taj grb na obiteljskoj kući u Postrani (Žrnovo) na otoku Korčuli zajedno s posvetnim natpisom. ¹²⁹ Vjekoslav Klaić, "Regnum Croatiae et Dalmatiae (1159-1359)." *Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arhiva* 13 (1911): 114-127; Lujo Marjetić, "Državnopravni položaj Hrvatske u vrijeme Krbavske bitke." *Rad HAZU* 471 (1995): 5-22. ¹³⁰ U tom trenutku Medjutjeće dobiva nove državnopravne obrise jer se nešto kasnijom titulacijom "Slavonije" (1492) u okviru kraljevskog naslova bila otvorena vrata institucionalizaciji novovjekovne Kraljevine Slavonije u smislu panonskog regnuma, koja je i konačno ostvarena 1496. kada Vladislav slavonskom plemstvu dodjeljuje grb, a Habsburgovci to i konačno "ozakonjuju" 1529. unoseći Slavoniju (u novovjekovnom kontekstu) u svoju titulaciju. ¹³¹ U kolovozu 1493. neposredno prije Krbavske bitke, umro je car Fridrik III. čime se Maksimilijanu otvorio put prema carskoj tituli ali je do njegova formalnoga izbora došlo tek na saboru u Trentu 1508, i to bez naznočnosti pape. Upravo u vrijeme Krbavske bitke Maksimilijan je bio u jednoj od svojih "križarskih" faza tijekom kojih je aktivno pratio turske prodore i osmisljavao obrambenu politiku u kojoj je Hrvatska imala ključno mjesto. Tako u svojoj pseudobiografiji *Weisskunig* Krbavsku bitku naziva *Bitkom Hrvata* (Der Crabaten Slacht). O različitim aspektima Krbavske bitke, antagonizmu među hrvatskim plemstvom te o relevantnim izvješćima i katastrofalnim političkim i općim posljedicama za Hrvatsko Kraljevstvo, temeljito i kritički piše: Krešimir Kužić, "Bitka Hrvata - Bitka na Krbavskom polju 1493. godine." *Historijski zbornik* 67 (2014): 11-63.

lijanu u kojem se predstavljaju kao: "njegovoga carskog veličanstva i njihovih izborničkih i kneževskih milosti najpokorniji dosad od kršćanstva ostavljeni knezovi, plemići i neplemiči u hrvatskoj zemlji". O svojoj situaciji pišu: "... preko sedamdeset godina opiremo se strašnomu neprijatelju, izlažući svoj život i svoje blago. Kao tvrđavu branimo, koliko je moguće, sa svojim životima kršćanske države...". Maksimilijan im je odgovorio u listopadu 1493. poručujući kako je već zapovjedio svojim kapetanima da se pridruže obrani Hrvatske ako ih Sabor pozove. Hrvatsko-dalmatinsko plemstvo i sljedeće se godine okupilo na saboru u Bihaću te je 10. travnja 1494. poslalo pisma papi Aleksandru VI. i caru Maksimilijanu kojemu upućuju poziv za pomoć u borbi protiv Turaka sljedećim riječima: "Ovu silu mi već sedamnaest godina zaustavljamo gubeći naša tijela, živote i sva moguća naša dobra, te poput kule i predzida kršćanstva branimo svakodnevnim ratovanjem kršćanske zemlje, koliko nam je to uopće ljudski moguće."¹³²

Istodobno, Maksimilijan je započeo dugoročnu političku aktivnost s ciljem da svojim potomcima osigura prevlast, ne samo u Njemačkome Carstvu nego i u čitavoj Europi. Uz diplomatske i vojne pripreme za obranu od Turaka, car-vitez osmislio je niz propagandno-političkih projekata koji su, uz naglašeni ceremonijalno-scenski i vizualni karakter, obuhvaćali opsežnu literarnu, tiskarsku i likovnu, a napose heraldičku produkciju.¹³³ Na Maksimilijanova simbolička posezanja u heraldičke aspekte vlasti na hrvatskome području reagirao je i kralj Vladislav Jagelović kao zakoniti vladar. Tako se devedesetih godina 15. stoljeća, uz već postojeća znamenja, pojavljuju i dva nova grba: srebrno-crveno šahirani štit kao grb Kraljevine Hrvatske i kuna između dviju rijeka iznad koje je šestokraka zvijezda kao znamen Kraljevine Slavonije. Tada je uslijedila i reatribucija starijih znamenja koja su se već bila uvriježila tijekom 15. stoljeća kako u javnoj tako i neslužbenoj, grbovnicijkoj heraldici. Srednjovjekovni grb jedinstvenog Hrvatsko-dalmatinskoga *regnuma*, s tri leopardove glave, počeo se pripisivati isključivo Dalmaciji, a grb koji se u europskim grbovnicima najčešće pripisivao Hrvatskoj u vidu ruke s uspravljenom sabljom, dakle u donekle izmijenjenom obliku, postao je grb Bosne.

¹³² O širem kontekstu ovih zbivanja i izvorima vidi: Ferdo Šišić, "Politika Habsburgovaca spram Hrvata do Leopolda I." *RadJAZU* 266 (1939): 93-108; Ferdo Šišić, "Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473-1496)" *Starine* 38 (1937): 1-180; osobito 53-54, 63, 78-81, 118-120; O dramatičnim vojnodiplomatskim pokušajima staroga hrvatskoga plemstva u borbi za goli opstanak: Ivan Jurković, "Turska opasnost i hrvatski velikaši - knez Bernardin Frankopan i njegovo doba." *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 17 (2000): 61-83; O oblikovanju i različitim aspektima književnoga korpusa antiturskih tekstova nastalih u tome razdoblju: Neven Jovanović, "Antituristica iterata - ponovni pogled na hrvatsku protutursku renesansnu književnost." *Colloquia Marulliana* 25 (2016): 101-148. ¹³³ O Maksimilijanu kao začetniku protomodernoga političkoga marketinga i vizualne ideologije u kojoj je heraldika imala važnu ulogu kao i o njegovim povremenim križarskim nastojanjima koji su bili praćeni heraldičkim projektima vidi: Larry Silver, *Marketing Maximilian: The Visual Ideology of a Holy Roman Emperor*. Princeton: Princeton University Press, 2008; Emir O. Filipović, "Trijumfalni slavoluk cara Maksimilijana i bosanska heraldika." : 173-187. Filipović temeljito analizira pojavljivanje bosanskoga grba (ruka sa uspravljenom sabljom) u Maksimilijanovoj heraldici ali ne tematizira njegovu heraldičko podrijetlo i reatribuciju pa niti ne spominje da se taj isti heraldički motiv, u nešto drugaćajnim oblicima, znatno ranije pripisivao Hrvatskoj i Dalmaciji. ¹³⁴ Budući da je *Wappenturm* u međuvremenu bio srušen, a njegovi likovni prikazi su donekle kontradiktorni, za atribuciju šahiranog grba Hrvatskoj, a grba s lavljim glavama Dalmaciji, u habsburškoj pretenzijskoj heraldici nedvojbeno i sa sigurnošću znamo tek od 1499. kada je izliveno zvono u Schwazu. Za atribuciju grba s motivom ruke sa uspravljenom sabljom Bosni možemo biti sigurni tek od prvog izdanja Trijumfalnog luka i Trijumfalne povorke, kada je po prvi put takva atribucija izričito navedena. ¹³⁵ O "Davidovu tornju" kao modelu heraldičkih prikaza i o grbovima na bozenskoj fresci vidi: Franz-Heinz Hye, "Der Wappenturm - zur Vorgeschichte einer heraldisch-künstlerischen Idee." *Veröffentlichungen des Museums Ferdinandeum* 70 (1990): 99-109.

Hrvatski grbovi u Maksimilijanovoj heraldici

Hrvatski grb u obliku srebrno-crvenoga šahiranoga štita javlja se sredinom devedesetih godina 16. stoljeća, nedugo nakon Maksimilijanova sklapanja mira s Vladislavom. Brojne su indicije da je upravo car-heraldičar imao ključnu ulogu u kreiranju i korištenju šahiranoga grba Hrvatske. Naime, u razdoblju dužem od trideset godina prije izbora Ferdinanda I. za hrvatskoga kralja na Cetingradskome saboru 1527. šahirani grb višekratno se pojavljivao u vladarskoj heraldici Habsburgovaca, najčešće na području Tirola. U istom razdoblju i usporedno, u habsburškoj se heraldici grb s leopardovim glavama pripisivao isključivo Dalmaciji (tada već pod vlašću Mletačke Republike), a grb s rukom koja drži sablju, počeo se pripisivati Bosni (tada najvećim dijelom pod vlašću Osmanlija).¹³⁴ Reatribucija grba s rukom koja drži sablju, od Hrvatske, odnosno Dalmacije, na Bosnu, u habsburškoj je heraldici uključivala i bitnu modifikaciju koja se kasnije ustalila. Za razliku od starijih varijanti toga motiva sa sabljom, bodežom i mačem najčešće okrenutim prema dolje, kod grbova Bosne koji se javljaju u Maksimilijanovo doba, sablja je okrenuta isključivo prema gore. Sva tri grba, s tim atribucijama, odnosno reatribucijama otada se često pojavljuju zajedno.

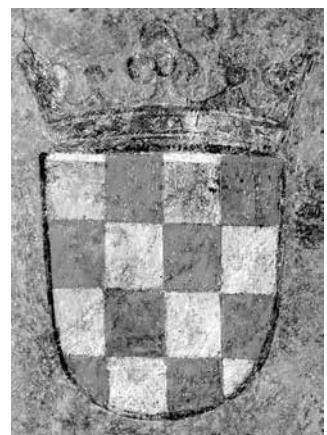
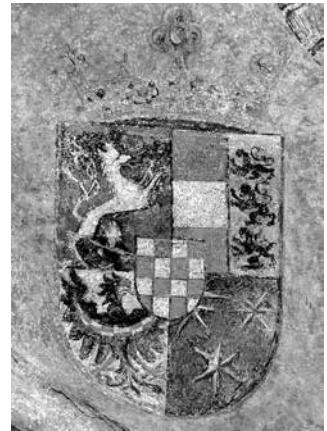
Najstariji do sada poznati šahirani grb Hrvatske je onaj na freski s motivom heraldičkoga "Davidova tornja" u dominikanском samostanu u tirolskome gradu Bozenu (Bolzano), a datira se u razdoblje od 1490. do 1494. Ispod niza oštećenih i nepoznatljivih štitova na kruništu, u središnjem dijelu tornja smješteni su grbovi Hrvatske i Ugarske, a ispod i oko njih prepoznaju se grbovi Austrije, Bozena, Bavarske i Burgundije. Riječ je o šahiranom štitu (4x4) koji u glavi započinje crvenim poljem s desne strane, a završava asimetrično (zbog parnog broja redova), srebrnim poljem.¹³⁵

Slijedi skupina grbova habsburških zemalja oslikanih u fresko tehniци na svodu kuće gradskoga suca Waltera Zellera u Innsbrucku. Oslik je izrađen 1495. kada je Zeller dobio kuću kao poklon cara Maksimilijana. Srebrno-crveno šahirani znamen nalazi se u srcu središnjega Maksimilijanova grba. Okružen je grbo-

Grbovi Dalmacije i Hrvatske na vitrajima crkve u Nürnbergu, izrađeni 1513.

Freske na "heraldičkome" svodu kuće gradskog suca Waltera Zellera u Innsbrucku, 1495; prikazi kompleksnog Maksimilijanovog grba sa šahiranim štitom kao hrvatskim znamenjem u središtu. Samostalni grbovi Hrvatske, Dalmacije i Bosne.

Grbovi Hrvatske i Dalmacije na jednom od Maksimilijanovih crvenih zvona u Schwazu kod Innsbrucka, izlivenom 1499.

Freska heraldičkog "Davidovog tornja" u dominikanskom samostanu u tirolskom Bozenu (Bolzano), oko 1490-1494. Najstariji poznati prikaz crveno-srebrno šahiranoga grba Hrvatske (4x4) zauzima središnje mjesto uz grb Ugarske

vima Koruške, Štajerske, Kranjske i grofova Celjskih. Smještanjem u srce vladarskoga grba Hrvatskoj je očito dano posebno mjesto u carevoj političkoj strategiji i tadašnjim križarskim načanama. Šahirani grb istoga izgleda uz grbove Dalmacije i Bosne naslikan je i samostalno. Oba prikaza hrvatskoga grba u kući Zeller počinju srebrnim poljem (4x4).¹³⁶

Ubrzo se javljaju dva prva grbovnička prikaza šahiranih grbova hrvatske atribucije i to u insbruškom armorijalu Jörga Rügena, koji se datira oko 1498.¹³⁷ Poznato je da je Rugen od 1486. bio u službi Fridrika III., a godine 1495. Maximilian I. dao mu je preporuku za hodočašće u Jeruzalem. Najveći dio grbovnika vjerojatno je nastao netom kasnije dok je Rugen bio u bavarskoj službi. Na listu 14r nalazi se grb "ein freykonig zo crabatten", raščetvoreni štit, u prvoj i četvrtoj četvrtini šahiran srebrno-crveno 4x4 s prvim srebrnim poljem, u drugoj na crvenome ruka s bodežom okrenutim prema dolje, a u trećoj na plavome srebrni cvjet. U dijelu grbovnika koji predstavlja fantastičnu heraldičku kroniku srednjovjekovnih bavarskih vladara s grbovima njihovih nevjesta, na listu 27ir nalazimo znamen navodne žene trierskoga grofa Titusa s atribucijom "Susanna herzogin von Krabatten". To je asimetrično šahirani srebrno-crveni štit 6x6 s prvim srebrnim poljem.¹³⁸ Rugenov armorijal bilježi prijelazno heraldičko razdoblje što se vidi po kombinaciji starijega grbovnika znamena Hrvatske (ruka s mačem) i novoga Maksimilijanova šahiranoga grba, to jest, miješanju motiva koji se do tada u grbovincima najčešće pripisivao Hrvatskoj s novom habsburškom heraldičkom praksom.¹³⁹

Nema sumnje da je šahirani hrvatski grb Rugen video i precrtao na habsburškome dvoru jer ga je 1497. sam Maksimilian smjestio na glasoviti *Wappenturm*, grbovni toranj dvora u Innsbrucku za čiju je konstrukciju i ukrašavanje najzaslužniji bio carski slikar i arhitekt Jörg Kölderer. Iako je toranj 1733. devastiran i pregrađen njegov je izgled poznat na temelju nekoliko likovnih prikaza. Među 54 grba zemalja kojima su Habsburgovci vladali ili pretendirali na njih, uz grb Dalmacije i Bosne bio je i hrvatski šahirani grb. Na prikazima *Wappenturma* vidimo dvije varijante hrvatskoga grba (5x6 i 5x7), obje s prvim srebrnim poljem.¹⁴⁰

Maksimilian je bio upućen u proizvodnju oružja, a u duhu svoga vladarskoga programa bavio se i dizajnom viteške opreme. Tako je 1496. dao izraditi ceremonijalni heraldički mač na kojemu je s obje strane sjećiva ugravirano po 26 grbova. Među njima je i šahirani grb Hrvatske s grbovima Dalmacije i Bosne.¹⁴¹

Šahirani hrvatski grb (5x6), uz grb Dalmacije, s lavljam (ne leopardovim) glavama, izliven je 1499. i na jednom od crkvenih zvona "Maria Maximiliana" za crkvu u Schwazu blizu Innsbrucka koja je podignuta 1503. godine.

U drvoreznim ilustracijama habsburških *Genealogija* koje je prema Maksimilijanovim zamislama izradio Hans Burgkmair u razdoblju od 1510. do 1512. motiv šahiranih polja s grba Hrvatske nalazi se u sklopu kompleksnih vladarskih grbova Fridrika III. i Maksimilijana I. Riječ je o nekoloriranim poljima šahiranima 4x6 uz koje se nalazi i heraldički motiv triju okrunjenih leopardovih glava s grba Dalmacije.

Na heraldičkim vitrajima "carskoga prozora" u crkvi svetoga Sebalda u Nürnbergu izrađenima 1513., uz grb Dalmacije s okrunjenim leopardovim glavama na plavom polju također nalazimo hrvatski šahirani grb 4x4 s prvim srebrnim poljem.

Hrvatske šahirane grbove susrećemo i u sklopu dva najveća Maksimilijanova grafičko-propagandna projekta, *Trijumfalnoj povorci* i *Trijumfalcone luku* na kojima su od 1507. do 1518. radili brojnu umjetnici, arhitekti i grafičari među kojima je bio i Albrecht Dürer.¹⁴² Dva raskošno kolorirana grba Hrvatske na zastavama u *Trijumfalnoj povorci* (ukupno 54 m dužine) veoma su slična onima iz kuće Zeller. Prvi je smješten u srcu štita osobnoga carevoga grba, a okružen je znamenjem Štajerske, Koruške, Kranjske i Celjskih. Drugi je samostalni grb Hrvatske, uz grbove Dalmacije i Bosne. Oba hrvatska grba u povorci šahirana su 4x4, prvi počinje crvenim, a drugi srebrnim poljem. Premda je ostala samo "papirnata", monumentalna drvorezno-arhitektonska kompozicija *Trijumfalcona luka* predstavlja genealošku i heraldičku apoteozu Habsburgovaca i programsko-simbolički vrhunac Maksimilijanove vojničke, političke i diplomatske djelatnosti. Na golemin grafičkim listovima središnjega luka "časti i moći" uz sitne se preinake ponavlja heraldički ansambl od 54 grba s *Wappenturma*, a u sklopu Maksimilijanove ideje univerzalnoga carstva dodaju mu se grbovi svih kršćanskih zemalja. Među grbovima habsburških zemalja je i šahirani grb Hrvatske (4x4) koji počinje sa srebrnim poljem, a uz njega su grbovi Dalmacije i Bosne. Osim na tom mjestu, hrvatski šahirani grb vidi se i na prikazu Maksimilijanove carske heraldičke dvorane, i to u sklopu složenog grba okruženog znamenjima Štajerske, Koruške, Kranjske i Celjskih, dakle posve istovjetno već spomenutim primjerima s fresaka iz Innsbrucka i *Trijumfalne povorke*. Grafički listovi

¹³⁶ Franz-Heinz Hye, "Zur Geschichte des Staatwappens von Kroatien und zu dessen Ältester Darstellung in Innsbruck." *Arhivski vjesnik* 36 (1993): 131-147.

¹³⁷ Universitäts- und Landesbibliothek für Tirol in Innsbruck, Ms. 545 (Jörg Rugen Wappenbuch). Jörg Rugen (c.1460-c.1526) bio je profesionalni herold podrijetlom iz Tiringije, školovao se u Erfurtu, a osim grbovnika autor je genealoških rasprava i tekstova o viteškim turnirima. Tijekom života služio je na brojnim dvorovima njemačkih velikaša. Vrhunac karijere postigao je na saboru u Nürnbergu gdje se spominje kao Reichsherold. Rugen je koristio i druga imena (Georg Elsass, Georg Rüxner, Georg Rixner, Jörg Jerusalem, Jörg Brandenburg) ovisno o razdoblju ili dvoru na kojem je služio. Struktorna, sadržajna i kodikološka, analiza innsbruškoga grbovnika Jörga Rügena dostupna je na mrežnoj stranici Steena Clemmensen. ¹³⁸ Clemmensen čita pogrešno: "Sussima". Na ispravnom čitanju zahvaljujemo dr. Nelli Lonzi. ¹³⁹ Osim ovdje opisanih, u Rugenovu armorijalu su i dva "stara" grba Dalmacije (na crvenome tri okrunjene lavle glave s isplaženim plavim jezicima), dva "stara" grba Hrvatske (na crvenome ruka s bodežom okrenutim prema dolje) i dva grbovnička znamena srednjovjekovnoga Sloninja (tri lovačka psa u trku). ¹⁴⁰ L. Silver, *Marketing Maximilian: The Visual Ideology of a Holy Roman Emperor*: 196, 197. ¹⁴¹ L. Silver, *Marketing Maximilian: The Visual Ideology of a Holy Roman Emperor*: 198, 199. ¹⁴² L. Silver, *Marketing Maximilian: The Visual Ideology of a Holy Roman Emperor*: 202-205.

Trijumfalnoga luka višekratno su se tiskali i raspačavali diljem Europe što je nesumnjivo proširilo Maksimilijanovu vladarsku karizmu i heraldički utjecaj.¹⁴³

Godine 1519. u dominikanskoj crkvi svete Magdalene u Augsburgu izrađen je mramorni epitaf za cara Maksimilijana, takozvani "zlatni kamen". Među 36 grbova habsburških zemalja, uz znamenja Bosne i Dalmacije nalazi se i šahirani hrvatski grb 5x6 s početnim i završnim srebrnim poljem (simetrično).¹⁴⁴

Pri samome završetku projekta Trijumfalnoga luka 1519. Maksimilijan je umro pa je njegov nasljednik nadvojvoda Ferdinand 1526/7. dao da se prazno i za to predviđeno polje luka popuni grafikom s motivom careva pogreba. Na samome sarkofagu istaknut je hrvatski šahiran grb 5x6 s početnim srebrnim poljem, a uz njega su grbovi Dalmacije i Bosne. U isto vrijeme izrađen je i jedan drvorez Hansa Burgkmaira s motivom Maksimilijanova sprovoda koji je tiskan u posmrtnome izdanju careve pseudobiografije *Weisskunig* 1526/7. Uz grbove Bosne i Dalmacije tu se vidi i nekolorirani hrvatski grb 4x5.

Hrvatski grbovi pojavljuju se u Maksimilijanovo doba i u sfragistici. Šahirani znamen Hrvatske (6x8) s početnim crvenim poljem nalazimo na zajedničkom pečatu cara Maksimilijana i njegova unuka Karla kao gospodara Nizozemske (1506-1519) te na Karlovu pečatu u svojstvu španjolskoga princa pod Maksimilijanovim regentsvom (1516-1519). Potonji grb simetrično je šahiran 7x7, s početnim i završnim srebrnim poljem u glavi. Na oba pečata urezan je i grb Dalmacije s tri neokrunjene leopardove glave.

Od početka 16. stoljeća heraldika sve više služi kao ukras i dodatak na tiskanim geografskim kartama. Tako su na rubovima karte Europe (*Carta Itineraria Europae*), njemačkoga kartografa Martina Waldseemüllera, posvećenoj caru Karlu V, tiskani gr-

bovi europskih zemalja i regija. Karta je izrađena 1511, a samo jedna kopija iz 1520. sačuvana je u Tirolskome zemaljskome muzeju u Innsbrucku. Na ovoj se karti, po prvi put u kartografskim prikazima, pojavljuju zasebni grbovi: "novi" šahirani grb za Hrvatsku (neobojeni 7x7) i znamen s tri leopardove glave na plavome polju za Dalmaciju.

Dakle, od posljednjeg desetljeća 15. stoljeća, Habsburgovci za Hrvatsku nisu koristili grbove iz dotadašnje službene vladarske i neslužbene grbovnice heraldike, koji su otada "pripali" isključivo Dalmaciji (tri leopardove glave) ili su se počeli pripisivati Bosni (ruka sa sabljom), nego su joj "dodijelili" posve novi heraldički motiv šahiranih polja, koji se kao zemaljski grb Hrvatske, koliko je poznato, prije toga nije rabio.¹⁴⁵ Možda se razlog uvođenja posve novog grba za Hrvatsku, kao zasebni politički entitet, krije u tome što se zemaljski grbovi odnose na određeni politički teritorij koji je najčešće povezan s vodećim magnatom ili sa zajednicom plemstva. Budući da su Osmanlije i Mlečani do tada već ovladali značajnim dijelovima srednjovjekovnoga Hrvatsko-dalmatinskoga kraljevstva, novi zemaljski grb Hrvatske kao zasebnog političkog entiteta - zasebnog od Dalmacije - što ga je promovirao Maksimilijan bio je najpotrebniji onoj plemićkoj zajednici koja je pružala otpor Osmanlijama oslanjajući se na pomoć Habsburgovaca kao pretendenta i očekivanih nasljednika Jagelovića na ugarsko-hrvatskom prijestolju. S obzirom da Maksimilijan još uvijek nije bio okrunjeni i zakoniti vladar on nije mogao izdati formalnu grbovnicu hrvatskome plemstvu ali je mogao kreirati i koristiti šahirani grb kraljevstva koje mu je ugovorima bilo zajamčeno. Iako su grbovi Hrvatske, Dalmacije, a posredno i Bosne, s kraja 15. i početka 16. stoljeća još uvijek imali pretensijski karakter car Maksimilijan polagao je legitimitet na njihova korištenja u okviru vlastite heraldičke prakse te ih je, na temelju brojnih dinastičkih argumenata, smatrao svojima.¹⁴⁶ Najposlije, šahirani je grb nakon višegodišnje vladarske uporabe, kao znamen svoga *regnuma*, prihvatali i hrvatska

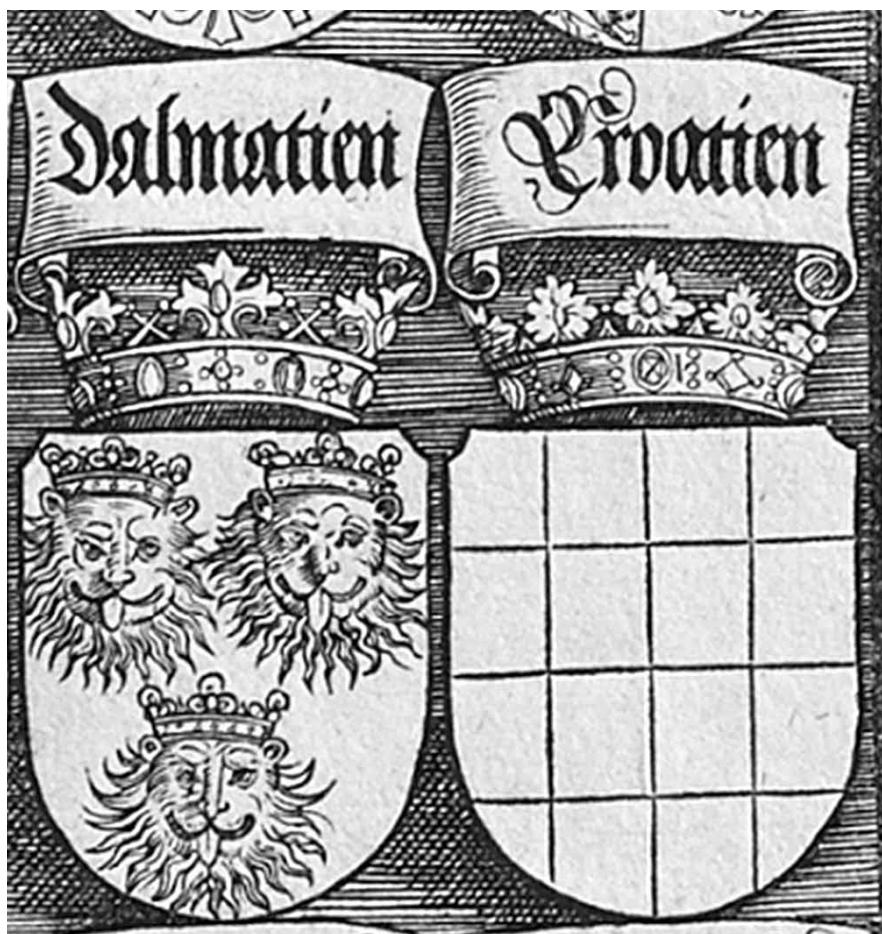
¹⁴³ L. Silver, *Marketing Maximilian: The Visual Ideology of a Holy Roman Emperor*: 85-87; E. O. Filipović, "Trijumfalni slavoluk cara Maksimilijana i bosanska heraldika." 175-179. ¹⁴⁴ E. O. Filipović, "Trijumfalni slavoluk cara Maksimilijana i bosanska heraldika." 181, 182. ¹⁴⁵ S obzirom na teze, činjenice i argumentaciju prezentirane u ovome radu, u uvođenju smo naglasili da se nećemo baviti neplodnim povezivanjem podrijetla hrvatskoga grba s brojnim predheraldičkim šahiranim motivima. Ipak, potrebno se osvrnuti na dva primjera iz heraldičkoga vremena koja se u literaturi dovode u vezu s hrvatskim šahiranim grbom, a po našemu mišljenju s njime nemaju veze. Prvi je primjer pravokutna kamena spolja, šahirana (8x8), na lijevoj strani zvonika crkve sv. Sofije u Jurandvoru kod Baške na otoku Krku u kojoj je 1851. uočena glasovita Baščanska ploča s kraja 11. stoljeća. Ova šahirana ploča često se spominje u hrvatskoj heraldici ali o njoj postoje tek šture usmene informacije, a ne i kritički tekst. Vidi npr. Petar Strčić, "Je li 'šahovnica' na tornju crkve sv. Lucije u Jurandvoru na o. Krku iz ranoga srednjega vijeka, iz 15. ili iz 19. stoljeća?" *Historijski zbornik* 49 (1996): 278; D. Peić-Čaldarović i N. Stanić, *Povijest hrvatskoga grba*: 65, 66. Mjesto na kojem je ploča uvidana ukazuje na sekundarni nastanak, a to potvrđuje i činjenica da je uočena tek 1865, 14 godina nakon Baščanske ploče. Iako postoje teze da je nastala u vrijeme dogradnje crkve 1498., dakle u razdoblju pojave hrvatskoga šahiranoga grba, znatno je vjerojatnije da je ova "šahovnica" recentni rad nastao u duhu nacionalnoga pokreta i prigodno ugrađen na već poznati "nacionalni" lokalitet. Postoji i mogućnost da je riječ o sakralnome motivu, prikazu "šahovnice" koja simbolizira scenu iz Muke u kojoj vojnici kockaju za Isusovu halju, kao npr. na dovratniku franačke crkve sv. Pavla (Vico Pancellorum) u Toskani iz 9. stoljeća. Zanimljiv je i prikaz bitke, odnosno obrane utvrde sa šahiranim (bijelo-crvenim) poljima na mozaiku u opatiji San Colombano u Bobbiu iz 11. stoljeća. Drugi primjer je grb na novcu hrvatskoga bana (1453-1467) i bosanskoga kralja (1471-1477) Nikole Iločkoga (1410-1477) koji je od 1471. do 1477. kovao vlastiti novac, srebrene denare s kraljevskim naslovom. Riječ je o imitaciji monete akvilejskih patrijarha, koja je u drugoj polovici 15. stoljeća bila često platežno sredstvo u hrvatskim krajevima. Nikola je izrađivao imitacije srebrnih dinara zadnjih akvilejskih patrijarha: Antonia II. Panciere de Portogruaro (1402-1412) i Ludwiga II. von Teck (1412-1435). Osim toga, kovao je i imitacije denara kralja Matije, pri čemu su Nikolini novci bili toliko slični kraljevskima da je Iločki na njima, uz svoj naslov ostavljao i Matijaševu vladarsku titulu. Na aversu novca patrijarha Antonia II. isti je štit (s prikazom grba Panciera) kao i na aversu Nikolina novca, dok se na reversu nalazi orao s nalijevo okreнутom glavom i raširenim krilima ("govoreći" grb grada Akvileje), baš kao i na Nikolinoj imitaciji. Na naličju novca Ludwiga II. nalazi se Majka Božja s malim Isusom, dok je na aversu štit ispunjen rombima, koji podsjećaju na šahirani motiv, a zapravo je riječ o grbu roda von Teck iz kojega je patrijarh potjecao. Taj se grb u literaturi neosnovano smatrao i prvim hrvatskim šahiranim grbom. ¹⁴⁶ O važnosti Bosne za obranu tadašnje

Prikazi složenog Maksimilijanovog grba u čijem je središtu šahirani štit s hrvatskim znamenjem te grbovi Hrvatske, Dalmacije i Bosne; *Trijumfalna povorka cara Maksimilijana* (Albertina, Beč, 25214)

Kolorirana heraldička znamenja Dalmacije, Hrvatske i Bosne; *Trijumfalna povorka cara Maksimilijana* (Albertina, Beč, 25214)

Sarkofag cara Maksimilijana s prikazom careva pogreba, *Trijumfalni luk cara Maksimilijana* (otisak iz 1526-1527)

Nekolorirana heraldička znamenja Dalmacije, Hrvatske i Bosne, *Trijumfalni luk cara Maksimilijana*, (otisak iz 1517-1518)

plemička elita koristeći ga na pečatu saborske isprave u Cetinjogradu od 1. siječnja 1527. Cetingradska isprava o izboru Ferdinanda Habsburškoga, proviđena je sa sedam pečata, a središnji i najveći, četvrti pečat, s kružnim natpisom "REGNI SIGILLUM" stoji se od znamena kvadratnoga oblika (8x8) s početnim srebrnim poljem.¹⁴⁷ Činjenica da se taj pečat nije koristio u ovjeravanju kasnijih saborskikh dokumenata, niti je poznato da se uopće koristio, govori u prilog tezi da ga je za tu priliku dao izraditi i preko svojih legata hrvatskome plemstvu poslati Maksimilijanov unuk i nasljednik austrijski nadvojvoda i netom izabrani češki kralj Ferdinand.

Hrvatski grbovi u heraldici posljednjih Jagelovića

Unatoč ugovoru o nasljeđivanju s Maksimilijanom iz 1492., ugarsko-hrvatski kralj Vladislav II. Jagelović bio je prisiljen odgovoriti na njegovu heraldičku ofenzivu. Tako je, u vrijeme pojavljivanja hrvatskoga šahiranoga grba, na molbu izaslanika "plemstva slavonskoga kraljevstva", kako se to izričito kaže (*Universitatis Nobilium Regni nostri Sclavonie*), posebnom grbovnicom sastavljenoj u Budimu 8. prosinca 1496. Kraljevini Slavoniji potvrdio i obnovio "stari" znamen "kune u polju obtočenu dvjema riekama, nu dodaje jošte za ures davor zvezdu u znak njihova velikoga junačtva".¹⁴⁸ Precizniji heraldički opis glasio bi: na plavome, između srebrnih valovitih greda, na crvenom polju korača kuna naravne boje, povrh nje na plavome crvena šestokraka zvijezda. Time su Jagelovići u javnu heraldičku praksu, uz već postojeći grb cijelokupnog Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva od Drave do Jadrana (tri okrunjene leopardove glave) uveli i zasebni zemaljski grb sada već (i heraldički) posve definiranog političkoga entiteta Kraljevine Slavonije koja je, kako sam kralj kaže, "štiti predzide" njegova kraljevstva, u neprestanom ratu s Turcima kojima zadaje velike gubitke. Već 1497. pojavio se i pečat Kraljevine Slavonije s grbom jednakim onome u grbovnci i s natpisom "SIGILVM NOBILVM REGNI SCLAVONIE". U iscrpojnoj analizi sadržaja grbovnice Ivan Bojničić, na temelju kneževskih, kraljevskih, banskih i herceških titulacija od 9. do 13. stoljeća i na temelju kasnije uporabe, pogrešno zaključuje da se slavonski grb s kunom odnosio na cijelokupno Hrvatsko-dalmatinsko kra-

ljevstvo od Drave do Jadrana, odnosno da je pojам "Slavonije" i u tom slučaju jednostavno bio sinonim za sve te krajeve. Pritom zanemaruje postupno oblikovanje *regnuma Slavonije* u međurječju od polovice 13. do kraja 15. stoljeća, o čemu je bilo riječi, a ne uzima u obzir ni važnu činjenicu da su Jagelovići, uz taj navodno "stari", a zapravo novi grb s kunom u javnoj heraldičkoj praksi nastavili koristiti dotadašnji grb Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva s leopardovim glavama. Osim toga, ubrzo su, po uzoru na Habsburgovce započeli rabiti i srebrno-crveni šahirani štit kao grb Hrvatske, tri okrunjene leopardove glave kao grb Dalmacije te znamen ruke sa sabljom kao grb Bosne, slijedeći tako, u sva tri slučaja, Maksimiljanovu reatribuciju hrvatskoga grbovila. Kao razlika u heraldičkoj praksi dviju konkurentnih dinastija preostao je samo grb Slavonije odnosno slavonskoga *regnuma* s kunom, kojega je pak prihvatio novi hrvatski kralj Ferdinand, uključujući od 1529. i Slavoniju u svoju titulaciju. Time je proces državnopravnog i heraldičkog definiranja novovjekovne Slavonije (srednjovjekovnog "Slovinja") bio konačno dovršen.

No, podimo redom. U prvoj i drugoj četvrtini kvadriranoga Vladislavova grba koji je naslikan na gradskoj vijećnici u gradu Bardejovu (mađarski: Bártfa) u današnjoj Slovačkoj između 1505. i 1511. vide se dva zemaljska znamenja Ugarske: srebrno-crvene grede i dvostruki križ. U trećoj četvrtini je polje šahirano srebrno-crveno (4x5), a u četvrtoj polje s tri zlatne okrunjene leopardove glave na plavom. U srcu grba je orao Jagelovića na zlatnom polju, a između krune i štita grba upisan je kraljev monogram "W" (Vladislaus).¹⁴⁹ To je prvi primjer koji potvrđuje da su Jagelovići u javnu heraldičku praksu, uz grb dodijeljen Kraljevini Slavoniji 1496, početkom 16. stoljeća rabili i posebne grbove za Dalmaciju, tri zlatne leopardove glave na plavom polju, odnosno za Hrvatsku, srebrno-crveno šahirani štit. Osim toga, u vladarskoj heraldičkoj praksi Jagelovića, početkom 16. stoljeća, uz šahirani štit pojavljuje se i motiv ruke s uspravljenom sabljom, također habsburške provenijencije, i to u svojstvu pretenzijskog grba Bosne koja je, zajedno sa dijelovima srednjovjekovne Hrvatske, tada uglavnom bila pod Osmanlija. O tome svjedoči grb Bosne na oratoriju u katedrali sv. Vida u Pragu, a potječe iz 1522. godine.¹⁵⁰

Hrvatske od Osmanlija govori i pismo papinskoga nuncija Burgia od 18. veljače 1526. u kojemu se osvrće na održavanje sabora plemstva Kraljevine Hrvatske u Križevcima 25. siječnja iste godine: "U listu od 15. pisao sam kako su Hrvati nakanili podati se principu Ferdinandu i kako je knez Krsto snovao postati gospodarom Bosne. Poslije sam točnije doznao za tu stvar. Neka pamti prečasno gospodstvo vaše da je ugovor istinit; i govore kako princip Ferdinand drage volje očekuje da bi se mogao proglašiti kraljem Bosne, budući da Bosna pripada Hrvatskoj."¹⁴⁷ Prema otisku pečata s Cetingradske isprave od 1. siječnja 1527. vidi se da je prvo početno polje s heraldički desne strane kvadratnog štita istaknuto, a slijedeće udubljeno. Na srednjovjekovnim primjerima pojedinih otisaka pečata koji su šahiranim grbovima koji su nastali u razdoblju "žive heraldike", kada su heraldička pravila bila strogo poštovana (npr. obitelji de Clifford, de Warrene, Sponheim, grada Kirchheimbolandena itd.), početno polje s heraldički desne strane štita također istaknuto, a slijedeće udubljeno, dakle kao i na primjeru pečata iz Cetingrada. S obzirom da je poznato da su dotični grbovi šahirani tako da početno polje predstavlja metal (zlato ili srebro), a slijedeće polje boju (plavu, odnosno crvenu i zelenu), može se zaključiti kako istaknuto polje nastalo prilikom pečaćenja takvim šahiranim grbovima doista predstavlja metal, a udubljeno polje boju. U skladu s tim, u slučaju otiska pečata s Cetingradske isprave početno istaknuto polje također bi predstavljalo metal (srebro), a slijedeće udubljeno polje boju (crveno), što znači da bi sam grb bio srebrno-crveno šahiran. To potkrepljuje i spomenuti niz koloriranih primjera hrvatskoga grba sa šahiranim poljima nastalima od kraja 15. do početka 16. stoljeća u slučaju kojih je početno polje štita gotovo uvijek srebrno (metal), dok je slijedeće polje crveno (boja).¹⁴⁸ Ivan Bojničić Kninski, "Grbovnica Kraljevine 'Slavonije'": 14-22. Važno je istaknuti da prije Vladislavove grbovnice iz 1496. lik kune u sklopu nekoga grba pripisanoga hrvatskim zemljama nikada nije zabilježen kao heraldički motiv, a o teritorijalnom kontekstu *regnuma* kojemu je dodijeljen grb govori i simbolika dviju rijeka, Drave i Save, između kojih se kreće kuna. ¹⁴⁹ M. Jareb, *Hrvatski nacionalni simboli*: 16, 17. ¹⁵⁰ G. Pálffy, "Heraldische Repräsentationen der Herrscherfamilien im 16. Jahrhundert", Ph.D. diss., Universität Wien, 1998, str. 111.

Iz godine 1518. datira karta Češke Mikuláša Klaudyána ukrašena nizom grbova zemalja iz kraljevske titule Vladislavova nasljednika Ludovika II. Jagelovića (1506-1526). Na njoj još uvek nalazimo starije atribucije hrvatskih grbova: štit s tri leopardove glave na plavome prati natpis "Charwatsky kral", a ruku sa sabljom na crvenome "Dalmatsky kral". Međutim, ovaj je prikaz dekorativne prirode, likovno slijedi noviju habsburšku heraldiku praksu (tako je sablja, koju drži ruka u zlatnom rukavu s vezicama, prikazana uspravljeni, u habsburškom heraldičkom stilu kakav se može uočiti na Trijumfálnom luku) dok se u atribucijskom pogledu oslanja na starije grbovničke izvore i ne odražava recentnu službenu heraldiku.

Srebrno-crveno šahirani grb Hrvatske (4x7) uz tri okrunjene leopardove glave, vidimo kao dio kompleksnoga vladarskoga grba smještenoga uz tron kralja Ludovika na grafičkome listu Hansa Burgkmaira iz 1525. Naposljetku, na Ludovikovom velikom taliru iz iste godine prikazani su grbovi s motivom crveno-srebrno šahiranog štita (Hrvatska), ruke s mačem (Bosna) i tri okrunjene leopardove glave (Dalmacija), dok se grb Slavonije (kuna između dviju rijeka) na tom taliru uopće ne pojavljuje.

Ukratko, potkraj 15. i početkom 16. stoljeća, u okviru vladarske heraldičke prakse Jagelovića, kao grbovi sada već Hrvatsko-dalmatinsko-slavonskog kraljevstva, uz ustaljeni grb s tri okrunjene leopardove glave javljaju se još dva grba: kuna između dviju rijeka iznad koje je zvijezda - kao zemaljski grb Kraljevine Slavonije - i srebrno-crveno ili crveno-srebrno šahirani štit kao zemaljski grb Hrvatske, izvorno habsburške provenijencije. Istdobno je dotadašnji grb cjelokupnog Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva od Drave do Jadrana (tri leopardove glave), također po obrascu habsburške heraldičke prakse, postao isključivo grb Kraljevine Dalmacije a ne i Hrvatske kao što je bio slučaj tijekom čitavoga 15. stoljeća. Osim toga, znamenje koje je u europskim grbovnicima od početka 15. stoljeća najčešće označavalo Hrvatsku, a ponekad i Dalmaciju (ruka s mačem), također se, u modificirano obliku, na samom kraju vladarske heraldike Jagelovića kao ugarsko-hrvatskih kraljeva, počinje koristiti kao pretenzijski grb Bosne. Naime, do tada su ugarsko-hrvatski kraljevi kao zemaljski grb Bosne, odnosno Bosanskog kraljevstva, koristili heraldički motiv krune sa stiliziranim ljiljanima o čemu je već bilo riječi.

Prevaga habsburške heraldičke politike

Uporaba novih i reatribucija postojećih grbova u habsburškoj i jagelonskoj heraldici započeta potkraj 15. stoljeća odvijala

se u kontekstu dinastičko-političkih nadmetanja i borbi za ugarsko-hrvatsko prijestolje. Može se zaključiti da je službena uporaba šahiranog štita, u svojstvu grba Hrvatske, ruke s mačem kao grba Bosne te leopardovih glava kao grba Dalmacije, započela u Innsbrucku kao središtu habsburške moći potkraj 15. stoljeća i to u vladarskoj heraldici Maksimilijana I, a početkom 16. stoljeća bila je prihvaćena i u okviru javne heraldičke prakse Jagelovića. Dok su, s jedne strane, nastanak i uporaba ovih grbova pod okriljem Habsburgovaca 1490-ih godina izravno povezani s potporom hrvatskoga plemstva Maksimilijanu kao pretendentu i nasljedniku prijestolja od kojega se očekivala pomoć u borbi protiv Osmanlija, s druge strane, grbovnica kralja Vladislava II. dana slavonskome plemstvu 1496. upućuje na većinsko pristajanje plemstva novoformirane Kraljevine Slavonije uz Jageloviće. Tu podjelu među hrvatsko-slavonskim plemstvom potvrdili su kasniji događaji.

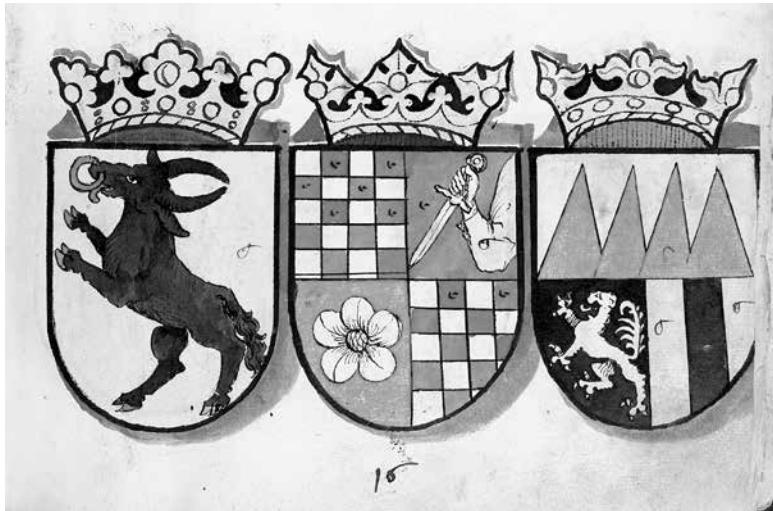
Da bi spriječila habsburško preuzimanje prijestolja, ugarska je plemićka oporba na Rákoškom polju 1505. izglasala odluku o zabrani da se za ugarskoga kralja predlaže stranac, a sam je Vladislav bio prisiljen tu odluku proglašiti zakonom. S tim se zaključkom suglasila većina slavonskoga plemstva ali ga je hrvatsko-dalmatinsko plemstvo odbilo sankcionirati. Osim toga, zbog teške situacije u kojoj se Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo nalazilo Vladislav je bio prisiljen tražiti habsburšku pomoć, kako u unutarnjoj tako i u vanjskoj politici. U nastajanju da osigura svoja prava, Maksimilian je po treći put, u tajnosti, 1506. godine obnovio ugovor o naslijedivanju s Vladislavom. Tada sklopljeni dvostruki ženidbeni dogovor, sa stanovitom odgodom zbog mladosti mlađenaca, potvrdio se 1515. u Beču. Tada se Maksimilijanova unuka Marija udala za Vladislavova sina Ludovika, a carev unuk Ferdinand oženio je kraljevu kćи Anu. Upravo u tom razdoblju zabilježen je spomenuti heraldički motiv s grbom Hrvatske na trećem polju Vladislavovoga kraljevskoga grba koji je naslikan na gradskoj vijećnici u Bardejovu, dok je u četvrtom polju znamen s tri leopardove glave.

Ludovikova supruga Marija Habsburška bila je okrunjena za kraljicu Češke 1522. u Pragu. Vjerojatno su tada, na oratoriju praške katedrale sv. Vida, Jagelovići dali postaviti grbove Dalmacije (tri leopardove glave), Hrvatske (koji nedostaje ili je zbog sličnosti prilikom preuređenja katedrale u 19. stoljeću bio zamijenjen grbom Gornje Lužice) i Bosne (ruka s mačem), a umjetniku su pritom kao uzor poslužili upravo prikazi grbova Bosne i Hrvatske s *Wappenturma* u habsburškom Innsbrucku.¹⁵¹

Na svim se spomenutim primjerima vidi kako je pojava novih heraldičkih motiva na grbovima Hrvatske (šahirana polja) i

tation der Jagiellonen und der Habsburger. Die Wappen des königlichen Oratoriums im Prager Veitsdom im mitteleuropäischen Kontext.“: 176-190. Iako ovaj prikaz ruke s mačem slijedi aktualni habsburški heraldički stil, u slučaju boja bosanskoga grba s oratorija u katedrali sv. Vida u Pragu primijenjen je inverzni obrazac. Dok je na habsburškom pretenzijskom grbu Bosne ruka u zlatnom rukavu na crvenom polju, ovdje je ruka u crvenom rukavu na zlatnom polju.

¹⁵¹ G. Pálffy, “Heraldische Repräsentation der Jagiellonen und der Habsburger. Die Wappen des königlichen Oratoriums im Prager Veitsdom im mitteleuropäischen Kontext.“: 176-190.

Prvi grbovnički prikazi šahiranog grba Hrvatske, oko 1498; grbovnik Jörga Rogen: heraldička znamenja s atribucijama: "ein freykonigk zo crabatten" i "Susanna herzogin von Krabatten" (Universitäts- und Landesbibliothek für Tirol in Innsbruck, Ms. 545)

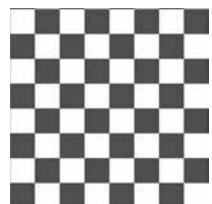

Detalj Maksimilijanova sprovida s prikazanim grbovima Bosne, Hrvatske i Dalmacije; drvorez Hansa Burgkmaira iz djela Weisskunig (1526/7)

Grbovi Dalmacije i Hrvatske na zajedničkom pečatu cara Maksimilijana i njegova unuka Karla (1506-1519)

Grbovi Dalmacije i Hrvatske na Karlovu pečatu španjolskoga princa (1516-1519)

Pecat Kraljevine Hrvatske s Cetingradske isprave o izboru Ferdinanda Habsburškoga za hrvatskog kralja 1. siječnja 1527. i rekonstrukcija srebrno-crveno sahiranog znamenja 8x8 s kvadratnog štita pečata

grbu novovjekovne Slavonije (kuna između dviju rijeka), koji su krajem 15. i početkom 16. stoljeća u pretenzijskom ili službenom smislu predstavljali pojedine dijelove Hrvatsko-dalmatinsko-slavonskog kraljevstva, povezana s političkim kontekstom tada aktualnih ugovora o nasljeđivanju odnosno prijestolnih borbi između Jagelovića i Habsburgovaca. Dakle, pojava i uporaba spomenutih heraldičkih znamenja upućuje na nastojanje Maksimilijana I. i Vladislava II. da uvođenjem "vlastitih" zemaljskih grbova za Hrvatsku i Bosnu s jedne te Slavoniju s druge strane, uz usporedno korištenje već ustaljenoga grba s tri okrunjene leopardove glave, zadovolje očekivanja svojih pristaša među hrvatskim odnosno slavonskim plemstvom te tako i u simboličkom smislu potvrde svoju vlast nad cijelim Hrvatsko-dalmatinsko-slavonskim kraljevstvom. Može se reći kako su Jagelovići u tom ratu simbolima popuštali i postupno preuzimali heraldička znamenja koja su u pretenzijskom smislu već koristili Habsburgovci te su ih tako, početkom 16. stoljeća, konačno uveli u javnu heraldičku praksu.

Podrijetlo i simbolika šahiranog grba

Budući da je Hrvatska postala važnim osloncem u ostvarenju Maksimilianovih ambicija početak uporabe šahiranog štita kao posebnoga grba Kraljevine Hrvatske, bio je čin heraldičkog "označavanja" zemlje koja je, u okviru habsburških planova za širenjem moći prema istoku, zauzimala ključno mjesto.¹⁵²

Međutim, zašto se novi grb Hrvatske pojavio upravo u obliku šahiranoga štita? Za naše je tumačenje važna činjenica da samo hrvatsko plemstvo, upućujući molbe Maksimilijanu 1493. i 1494. godine, u kontekstu rata s Osmanlijama za Hrvatsku dosljedno koristi već rasprostranjene metafore tvrđave, kule, bedema i predziđa kršćanstva, odnosno Europe.¹⁵³ Potaknut tim pozivima i simboličkim usporedbama Hrvatske s "tvrđavom, kulom i predziđem" i sam je Maksimilijan 1498. naziva predziđem, imajući u vidu obranu naslijednih habsburških pokrajina: Kranjske, Štajerske i Koruške kojima je Hrvatska tada doista predstavljala posljednji preostali bedem i prvu crtu obrane od Osmanlija. Sukladno simbolici "tvrđave", a kako bi istaknuo novu habsburšku ulogu i misiju u obrani Hrvatske kao "predziđa kršćanstva" Maksimilijan je u svojoj vladarskoj heraldici kao znamenje Hrvatske najkasnije 1494. godine (primjer grba u Bolzanu) počeo koristiti stilizirani prikaz bedema, koji je heraldičkom redukcijom dobio oblik šahiranoga polja, s naizmjeničnim srebrnim i crvenim kvadratima, dakle u tradicionalnim bojama Habsburga-

vaca kao austrijskih nadvojvoda. Tako je nastao habsburški pretenzijski grb Kraljevine Hrvatske: srebrno-crvena ili crveno-srebrna šahirana polja kao oznaka "predziđa kršćanstva" pod zaštitom vladarske kuće Habsburgovaca.

Svakako, metafore "branika", "štita" ili "predziđa" za Hrvatsku su se nastavile vezivati u kontekstu protuosmanskih povozivanja hrvatskog plemstva s Habsburgovcima i tijekom prvih desetljeća 16. stoljeća. Tako je hrvatsko-dalmatinsko-slavonski ban Petar Berislavić u pismu Lavu X. 1516. molio papu za pomoć u obrani hrvatskih zemalja kako se ne bi dogodilo da "najljepši i najjači branici kršćanstva" padnu u turske ruke.¹⁵⁴ Maksimilijanov nasljednik Ferdinand Habsburški, koji je od 1521. godine kao austrijski nadvojvoda bio i gospodar zemalja koje su neposredno graničile s Hrvatskom, na državnom je saboru Svetog Rimskog Carstva u Nürnbergu 1522. godine istaknuo kako "viteški kršćanski narod" Hrvata "poput štita" stoji ispred Štajerske, Koruške i Kranjske, te cijele Europe i zapadnoga kršćanskog svijeta. Pritom je za Hrvatsku također upotrijebio izraz "predziđe" (zwingermaurer). Na tom istom saboru knez Bernardin Frankapan je održao glasoviti govor u kojem je molio okupljene staleže za pomoć u obrani od Osmanlija, napominjući kako je "Hrvatska štit i vrata kršćanstva". Bernardinov sin Krsto sljedeće je godine, u govoru pred papom Hadrijanom VI., nasljednikom Lava X., ponovio uvriježenu metaforu o Hrvatskoj kao "predziđu" i "dverima" kršćanstva.¹⁵⁵

Hrvatski grb sa šahiranim poljima, dakle, predstavlja bedem, zid, predziđe ili samu tvrđavu iz čega proizlazi njegova jasnna premda polimorfna simbolika obrane, snage, postojanosti i sličnih asocijacija. Iako je od kraja 15. stoljeća u različitim oblicima bio raširen u retorici i simbolici svih naroda od Baltika do Sredozemlja, osobito u Litvi, Poljskoj i Mađarskoj, motiv se najdublje urezao u simbolički identitet Hrvatske. Od prve pojave do danas, konceptualiziran je na različite načine, najčešće u obliku *antemurale Christianitatis*. Sintagmu je prvi upotrijebio francuski teolog, propovjednik i svetac Bernard iz Clairvauxa (1090-1153) u kontekstu borbe kršćanskih vitezova sa Selđucima, a izvorište joj je u starozavjetnoj *Pobjedničkoj pjesmi Judejaca* iz Knjige pro-roka Izajie.¹⁵⁶ S obzirom da je Bernardovo književno i teološko djelo imalo stanovitoga utjecaja na srednjovjekovnu hrvatsku kulturu, vjerojatno je metafora predziđa bila poznata hrvatskoj eliti i prije izravne osmanske opasnosti. Učvrstila se u drugoj polovici 15. stoljeća kada je u hrvatskome političkome imaginariju dobila posebno mjesto, ostajući na neki način djelatna do danas.¹⁵⁷ Kao i sve snažne metafore iznjedrene u teškim vremenima

¹⁵² Teza o Maksimilijanu Habsburškom kao promotoru, a vjerojatno i idejnom tvorcu hrvatskoga šahiranoga grba iznesena je u navedenim radovima austrijskoga heraldičara Franz-Heinza Hya, a u hrvatskoj historiografiji u obliku retoričkoga pitanja postavlja je jedino Neven Budak (Neven Budak, Mario Streha, Željko Krušelj, *Habsburzi i Hrvati*: Zagreb: Srednja Europa, 2011: 29). Maksimilijanovu važnost u tom smislu uočavaju i autori *Povijesti hrvatskoga grba* ali o tome ne donose jasan zaključak (D. Peić-Čaldarović, Nikša Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*: 53). ¹⁵³ Tako se staleži Hrvatskoga sabora pri obraćanju caru Maksimilijanu već 10. travnja 1494. sami nazivaju "predziđem kršćanstva" (*verpaw der cristenhayt*). Vidi: F. Šišić, Šišić, "Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473-1496)": 78 (234) i već citirane dokumente iz te zbirke. ¹⁵⁴ V. Klaić, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do suršetka XIX stoljeća*. Knjiga četvrta: 333. ¹⁵⁵ Vedran Gligo, *Govori protiv Turaka*. Split: Logos, 1983: 343-345; 349-357. ¹⁵⁶ Slavomir Sambunjak, "Bernard od Clairvauxa u hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti." *Filozofska istraživanja* 23 (1987): 1290-1307. ¹⁵⁷ O povijesno-politološkoj i simboličkoj interpretaciji metafore predziđa vidjeti

i topos predzida je predstavljao autoreferentni okvir za tumačenje, razumijevanje i osmišljavanje suvremenih povijesnih zbiranja. Taj se okvir s vremenom mijenja i redefinira zadržavači ujvek i svoju mitsku dimenziju. Tijekom suvremene povijesti hrvatski je grb postao nacionalni simbol kojemu se redovito tražio dublji predheraldički korijen pa je, umjesto osvještavanja u povijesnome kontekstu nastanka, njegova mitska sastavnica iznova mistificirana. Kako god bilo, šahirani je grb prihvaćen kao važan dio hrvatskoga povijesnoga, političkoga i simboličnoga samoprepoznavanja.

Po svom heraldičkom motivu hrvatski grb pripada relativno brojnoj skupini *šahiranih* grbova koji su nastali likovnim preoblikovanjem tvrđavnog, obrambenog bedema (zajedno s kruništem ili bez njega) u raščetvorena ili šahirana polja. Riječ je o specifičnom, ali heraldički poznatom i uobičajenom postupku u oblikovanju grbova. Takvu praksu potvrđuju brojni i raznovrsni primjeri iz svih razdoblja heraldičke povijesti od pojave prvih grbova do suvremenog doba te u svim dijelovima Europe u kojima je tijekom srednjovjekovlja zaživjela uporaba grbova. Jednostavnom likovnom redukcijom, odnosno stilizacijom tvrđavnog zida, bedema ili zidnog kruništa, dobila se šahirana ploha. Pritom se zbog estetskih razloga i lakšega crtanja, kameni pravokutnici ujednačavaju, a teži se i logičnoj simetriji na način da se standardne linije kamenih blokova međusobno poravnaju u svim smjerovima i tako iz asimetričnoga zidnog rastera preoblikuju u šahirano polje s jasnim i pravilnim kvadratima ili pravokutnicima. Tako je bedem, kao osnovni lik u grbu, za suvremenoga promatrača postao gotovo neprepoznatljiv, a nametnuo se dojam apstraktne jednostavnosti. U heraldičkim opisima (blazoniranju) za takve grbove koristi se pojam "šahirani" (engl. checky, franc. cheguy) iako polja štita nisu izvedena iz "šahovnice" nego upravo iz tvrđavnog zida.¹⁵⁸ Kod šahiranih grbova, uz rijetke se iznimke naizmjenično kombinira jedan metal s jednom bojom (npr. srebrno i crveno, zlatno i plavo, srebrno i crno itd.) pri čemu je početno polje, na heraldički desnoj strani glave štita, u doba žive heraldike sa strogim pravilima gotovo ujek bilo metalno (srebro ili zlato). Premda je veliki broj šahiranih grbova, odnosno šahiranih motiva na heraldičkom znamenju, zasigurno nastao kao stilizacija zida ili utvrde, to ipak ne može tvrditi za sve šahirane grbove, osobito ne za one novije.

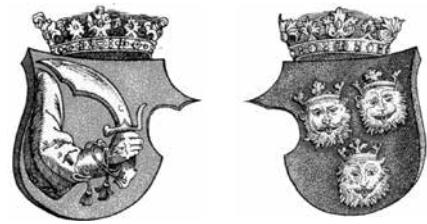
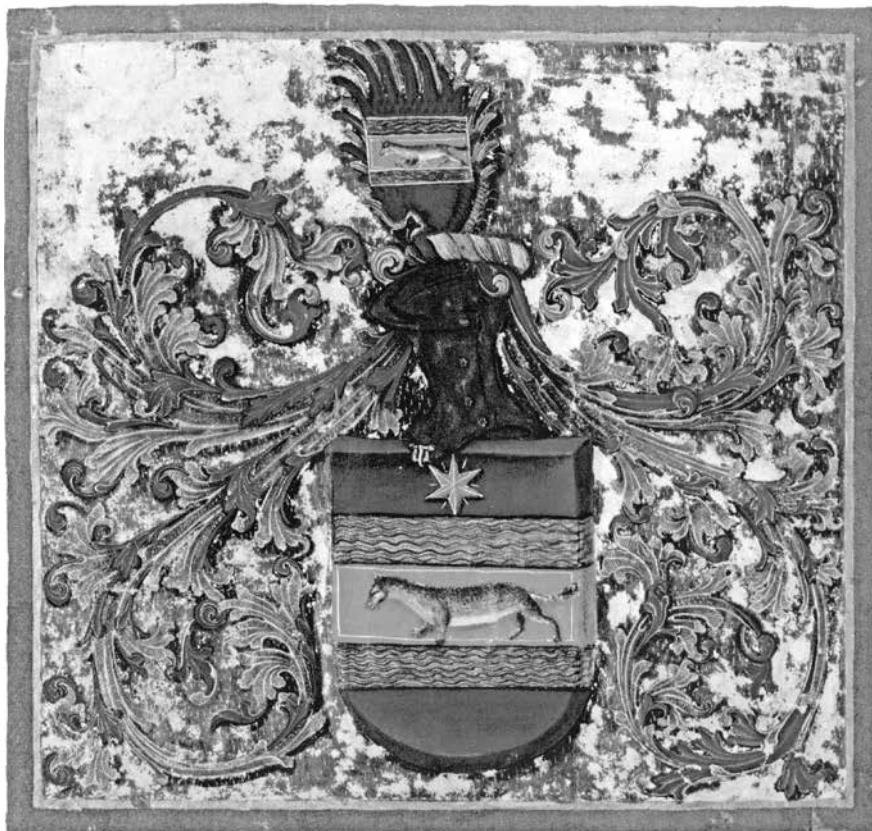
Ovdje ćemo navesti neke istaknutije primjere iz kojih je razvidno da su šahirana polja u grbovima nastala preoblikovanjem

tvrđavnoga zida. Jedan od najranijih takvih prikaza vezan je za znamenje, odnosno grb, koruškoga ogranka feudalnoga roda Sponheim (Spanheim). Dok je prikaz tvrđavnog zida s kruništem na novcu Filipa Sponheima, nadbiskupa Salzburga (1247-1256) i naslovнog vojvode Koruške, bio još ujek samo predheraldički motiv, nešto kasnije formirano heraldičko znamenje istoga roda, umjesto zida s kruništem, sastoji se upravo od šahiranih polja. Ovaj primjer grba Sponheima potječe iz početka 14. stoljeća i jasno ukazuje na postupak likovnoga preoblikovanja (predheraldičkog) bedema, zabilježenog na novcu, u heraldički stilizirana šahirana polja naizmjenično kolorirana jednim metalom (srebro) i jednom bojom (crveno).

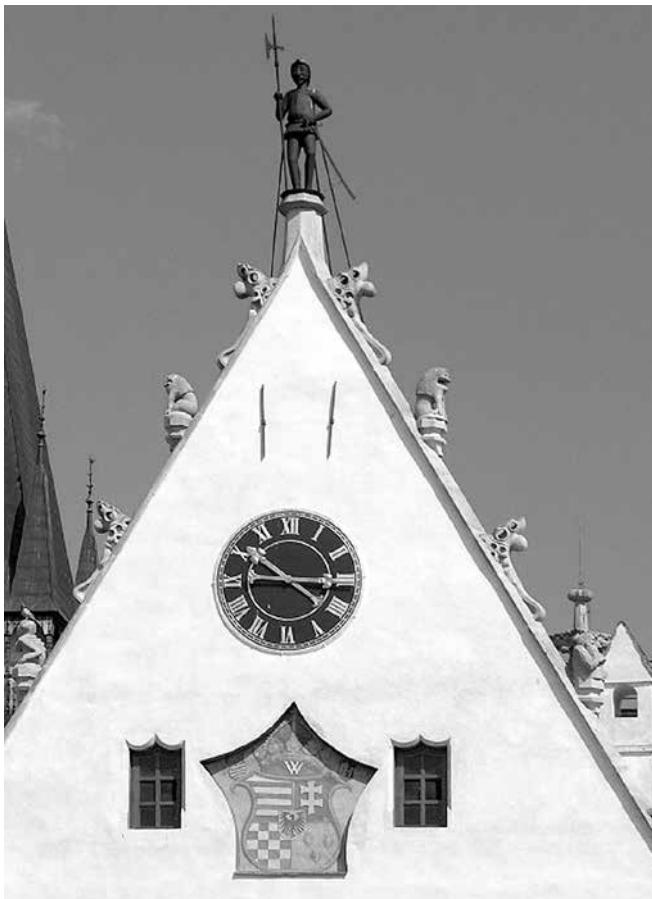
Uz grbove plemićkih rodova, slični postupci mogu se primjetiti i na nekim gradskim grbovima. Jedan od najočitijih primjera je grb toskanskoga grada Pistoje iz 15. stoljeća - heraldički oblikovane zidne linije bez kruništa - koji se sredinom 16. stoljeća preoblikovao u grb sa srebrno-crveno šahiranim štitom.¹⁵⁹ Osim toga, na tvrđavni zid kao prvotni motiv pojedinih grbova s raščetvorenim ili šahiranim poljima ponekad mogu upućivati i takozvani "govoreći" grbovi kod kojih je u samom imenu roda kojemu grb pripada sadržan pojam kaštela, tvrđave ili burga. Jedan od takvih primjera je grb roda Castell koji se sastoji od srebrno-crvenoga raščetvorenoga štita. Upravo je takav grb zabilježen u grbovniku *Zürcher Wappenrolle* (nastao oko 1340.) s naznakom da je riječ o grbu "Grafen von Kasteln". Među brojnim primjerima "govorećih" grbova ističemo još i grbove rodova de Burgh (Irska i Velika Britanija), Burgess (Velika Britanija), Boyneburg i Faber-Castell (Njemačka), Baldassini Castelli Gozze (Italija) itd.

Zorne primjere preoblikovanja bedema ili tvrđavnoga zida u šahirani obrazac pronalazimo u velikoj skupini grbova s heraldičkom figurom takozvanoga otvorenoga zida. Kod tih grbova likovni prikaz zidne plohe čine šahirana polja kolorirana različitim bojama naizmjenično kombiniranim s heraldičkim metallima (srebro ili zlato). Na njima se, dakle, zid doslovno prikazuje u šahiranome obliku. Zanimljiv primjer takvog grba je znamenje roda Aregger (Švicarska) koje datira iz 1595. Na tom su grbu zlatni kvadrati otvorenog zida prikazani u perspektivi, gotovo trodimenzionalno, s uočljivim središnjim istacima istovjetnim onima na zidovima renesansnih palača (npr. Palazzo dei Diamanti u Ferrari), što nedvojbeno potvrđuje da doista simboliziraju zid, odnosno kamene četvorine zida. Važno je istaknuti kako se

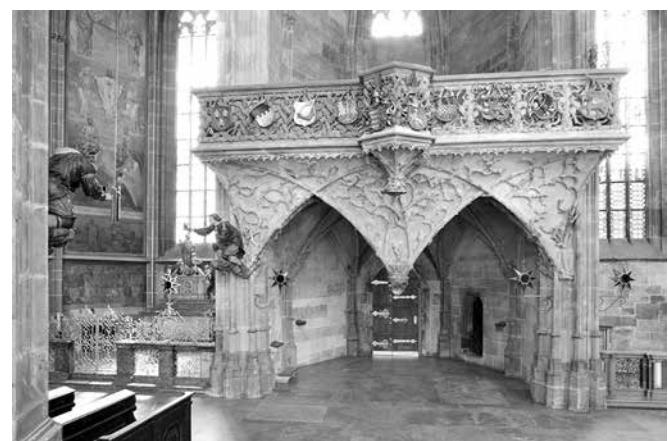
iscrpnu analizu: Ivo Žanić, "Simbolični identitet Hrvatske u trokutu raskrije - predzida - most." u: *Historijski mitovi na Balkanu Zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2003; 161-202. Pišući o metafori *antemurale* Žanić kaže: "Na konceptu predzida utemeljile su se moderna patriotska ideologija i vizija nacionalnog prostora, te razvio ideal kršćanskog ratnika 'za krst časni i slobodu zlatnu...' " ¹⁵⁸ Kolovrijalni pojam "šahovnica" u slučaju hrvatskoga grba pogrešan je i neprimjeren. "Šahovnica" predstavlja isključivo šahovsku ploču s točno određenim brojem redova (osam redova brojčanih oznaka 1 do 8) kao i točno određenim brojem stupaca (osam stupaca slovnih oznaka a do h). S druge strane broj polja u šahiranim grbovima u okviru heraldičke prakse nije precizno zadan, odnosno može biti različit (pri čemu je najmanji broj polja devet - ukoliko je riječ o tri vodoravna reda i tri okomita stupca). ¹⁵⁹ Slični stariji i noviji primjeri supstitucije heraldički oblikovanih tvrđavnih zidnih linija (s kruništem ili bez njega), pa čak i cijelih tvrđava, šahiranim poljima, moguće je primjetiti na brojnim plemićkim i gradskim grbovima širom Europe, na primjer u slučaju grba jednoga ogranka Zrinskih (Hrvatska), rođova Bravo, De Lago i Leyva (Španjolska), rođa Reynell (Velika Britanija), područja odnosno grada Volgasta u sjevernoj Njemačkoj itd. Iz godine 1491. potječe i domaći crveno-srebrno šahirani grb (5x6) Ludovika Perovića, uklesan na renesansnom kamenome reljefu Svetog Trojstva u senjskoj katedrali. Iako se u literaturi nagađalo o povezanosti znamena Perovića s hrvatskim šahiranim grbom, za to ne postoje nikakvi argumenti.

Dekorativni prikaz grbova "Dalmatinskog kralja" i "Hrvatskog kralja" sa središnjim likom kralja Ludovika II. Jagelovića; karta Češke Mikuláša Klaudýána iz 1518.

Primjeri vladarske heraldike iz razdoblja Jagelovića: grb kojeg je kralj Vladislav II. dodijelio Kraljevini Slavoniji 1496; pečat slavonskoga kraljevstva iz 1497; Vladislavov složeni kraljevski grb u gradu Bardejovu (1505-1511); zemaljski grbovi Dalmacije i Bosne na oratoriju u katedrali sv. Vida u Pragu, nastali u vrijeme kralja Ludovika II. (1522)

u svim nabrojenim primjerima grbova u kojima je došlo do supstitucije zida sa šahiranim motivom bez iznimke može primjetiti kombinacija jednog metala i jedne boje. Među vrlo brojnim grbovima s otvorenim zidom u obliku šahiranoga polja možemo istaknuti znamenja rodova Lombardi (Šibenik), Dachenhagen, Henneberg, Langen, Laufamholz, Loeben, Zech (Njemačka) kao i niz sličnih grbova koji potječu s područja Pomeranije (današnjih pribaltičkih dijelova Njemačke i Poljske) a pripadaju rodovima: Putbus, Carnitz, Gutzmerow, Schrock, Ahlebeck, Hertzberg, Podewils, Stojentin, Budde, Bandamer, Lockstaedt, Zarnow, Zozenow itd.

Najzad, postavlja se i pitanje početnoga polja u glavi štita hrvatskoga grba. Vidjeli smo da najveći broj prvih prikaza šahiranoga grba do 1527. a i kasnije, ima neujednačeni broj kvadrata, odnosno redova i stupaca u štitu. Najčešće je riječ o parnom broju kvadrata u glavi štita (4, 6, 8) što podrazumijeva asimetrični raspored metala/boje u kutovima glave štita. Prema već spomenutom općem pravilu kod šahiranih grbova, velika većina hrvatskih primjera počinje srebrnim (bijelim) poljem u heraldički desnoj strani glave štita, a završava crvenim. Međutim, ima i primjera s crvenim poljem kao početnim (upravo takav je i prvi prikaz iz Bozena). Asimetrični odnos metala i boje u glavi štita hrvatskoga grba sugerira nam izgled kruništa pa i time upućuje na utvrdu kao izvorni motiv stilizacije. Također, posve rijedak kvadratni štit grba na pečatu Cetingradske isprave iz 1527. (8x8) jasno asocira na bedem kao simbolički motiv. S druge strane, hrvatski šahirani grb nije bio dodijeljen vladarskom grbovnicom, a ni tijekom kasnije uporabe, sve do duboko u 19. stoljeće nije bio službeno normiran ni opisan. Stoga ne čudi da u njegovoj vladarskoj i dekorativnoj uporabi nije bilo čvrstoga pravila što se tiče početnoga rasporeda metala/boje kao i broja kvadrata u glavi štita. Unatoč prevlasti asimetričnoga oblika s početnim srebrnim poljem tijekom 16. i 17. stoljeća, u kasnijoj vladarskoj praksi, kao i u dekorativnoj uporabi, paralelno se javljaju različite varijante.¹⁶⁰

Podrijetlo i simbolika grba s kunom

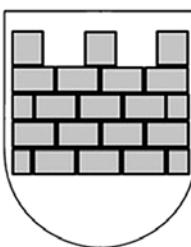
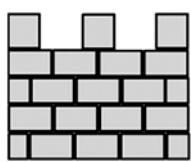
Zakoniti ugarsko-hrvatski kralj Vladislav Jagelović, poznatom je grbovnicom iz godine 1496. Kraljevini Slavoniji dodijelio grb s kunom između dviju rijeka, sa šesterokrakom zvijezdom u vrhu štita. Pritom je u tekstu grbovnice Kraljevinu Slavoniju nazvao "osobitim štitom ili pravije predziđem ovoga našega Kraljevstva Ugarskog", budući da je Slavonija, odnosno međurjeće Save i Drave, tada doista bila posljednja crta obrane Ugarske od Osmanlija. Važnim se čini da Vladislav u svojoj grbovniци izričito navodi kako su mu slavonski plemići "u ime čitavoga plemstva naše Kraljevine Slavonije nastojali izložiti kako je, doduše,

ona Kraljevina Slavonija od starine imala kao lik u grbu (pro armorum insigni) jednu kunu (unum Mardurem) i kako se tim grbom (hys armis) dosad vazda služila". Kada opisuje dodijeljeni grb kaže: "a u sredini među njima na preostalom prostoru, na polju naime posve neobrađenom rečenu kunu, stari njihov lik (antiquum eorum insigne)".

Zašto se na grbu Slavonije pojavila kuna? Lik četveronožne životinje, čiji je oblik u tekstu grbovnice krajem 15. stoljeća bio "prepoznat" kao lik "kune", uočili smo već na aversu slavonskih banovaca, novca što su ga kovali hrvatski hercezi i banovi "cijele Slavonije" (dakle "Slavonije" u značenju neslužbenoga sinonima za cjelokupno Hrvatsko-dalmatinsko kraljevstvo) od 1237. do druge polovice 14. stoljeća. Naime, riječ je o već spomenutom lavu Arpadovića, iznad i ispod kojega je, na tom novcu, smještena šesterokraka zvijezda. Na nešto starijim hrvatskim frizaticima ne nalazimo zvijezde u tom položaju ali i oni na reversu nose lik lava u hodu kao dinastički simbol mlađih kraljeva i hrvatskih hercega Andrije, Bele i Kolomana. Moglo bi se zaključiti da je heraldički prikaz kune, kakav vidimo na slavonskoj grbovniци iz 1496, iznad koje je šesterokraka zvijezda, analogijom "preseljeni" lik numizmatičkoga četveronošca s aversa banovaca iz 13. i 14. stoljeća. Ta nas analogija navodi na zaključak kako je kralj Vladislav, po preporuci slavonskog plemstva koje mu je i uputilo molbu, preuzeo lik tobožnje "kune" (izvorno lava) sa slavonskih banovaca kao "stari njihov (slavonski, plemićki op. a.) lik" (antiquum eorum insigne) zajedno s pripadajućom zvijezdom te ga aplikirao na grb dodijeljen Kraljevini Slavoniji, odnosno njezinu plemstvu potkraj 15. stoljeća. Osim toga, presudni element izbora upravo toga "lika u grbu" u okviru spomenute heraldičke aplikacije predstavlja i titulacija na aversu slavonskih banovaca ("MONETA REGIS P(ro) SCLAVONIA" / ili skraćeno "REX SCLAVONIE"). Naime, slavonsko je plemstvo uporabom upravo tog lika s tobožnjeg "grba", a zapravo novca, uz navedenu pripadajuću "kraljevsku" titulaciju nastojalo u potpunosti heraldički i državnopravno definirati svoj međurječni *regnum* (srednjovjekovno "Slovinje") i konačno mu priskrbiti status Kraljevine Slavonije. Pritom se pred kraljem Vladislavom pozivalo kako na srednjovjekovnu "slavonsku" titulaciju tako i na dinastičko znakovlje lava u hodu hrvatskih hercega, protumačeno na vlastiti način kao lik "jedne kune" (unum Mardurem).

Preostaje da pokušamo odgovoriti kako je došlo do te neobične pretvorbe i zašto je numizmatički lav Arpadovića postao kuna? Šesterokraku zvijezdu, smještenu iznad kune, Vladislav u tekstu grbovnice izričito naziva Marsovom zvijezdom: "... a u gornjem polju je jedna zvijezda, koju hoćemo nazvati Martovom zvijezdom zbog neprekidnih ratova što ih vodi rečena kraljevina Slavonija i njezini žitelji...". Pritom povezivanje "Martove" zvijezde (odnosno imena rimskega boga Marsa) s kunom, predsta-

¹⁶⁰ U predmodernome razdoblju, sve do polovice 20. stoljeća, tome se pitanju nije pridavala heraldička, a kamoli politička ili ideološka važnost. Prvotnu asimetričnu kombinaciju s parnim brojem polja u glavi štita tijekom 19. stoljeća zamjenili su grbovi s neparnim brojem kvadrata i simetričnim rasporedom metala/boje u glavi štita, u obje varijante.

Slijed oblikovanja hrvatskoga šahiranoga grba kao stiliziranoga bedema sa srebrno-crvenim kvadratima. Utjecaj habsburške heraldike očituje se u odabiru srebrno-crvene kombinacije koju vidimo u grbu Habsburgovaca kao austrijskih nadvojvoda te u grbovima njihovih nasljednih zemalja Koruške i Kranjske.

Primjeri preuzimanja habsburških pretenzijskih grbova tijekom vladavine Ludovika II: složeni kraljevski grb s motivima iz grba Dalmacije i Hrvatske na štitu uz Ludovikovo pjestolje, 1525; zasebni grbovi Dalmacije, Hrvatske i Bosne na Ludovikovom taliru iz 1525.

Od srednjovjekovnog znamenja lava Arpadovića do novovjekovne slavonske kune: predheraldički motiv lava u hodu na reversu novca kralja Bele III.; lav u hodu na reversu novca hercega Andrije; lav u hodu na reversu novca hercega Bele (1220-1226); lav u hodu na aversu slavonskih banovaca kao novca hrvatskih hercega

vlja igru riječima budući da se kuna na srednjovjekovnom latinском naziva "martes". Tako je primjerice humanisti i prirodoslovac Ulisse Aldrovandi (1522-1605) smatrao "da su sva talijanska, španjolska, francuska i germanska imena za kunu (*marta, marturo, marder, mardre*) potekla od latinskog *martes*, a to posljednje ime da je postalo tako, što je "rečeno zvijere divlje i ratoborno, kao i sam bog rata Mars."¹⁶¹

Upravo se iz srednjovjekovne latinske riječi za kunu *martes* razvio pojam "marturine" (odnosno kunovine) koja se, kao redoviti porez plaćala slavonskim banovcima i to prvenstveno na području između Drave i Save. Mislimo da se "prepoznavanje" hrvatsko-dalmatinskog lava Arpadovića s reversa hrvatskih frizatika iz prve polovice 13. stoljeća, odnosno aversa slavonskih banovaca iz 13. i 14. stoljeća, kao slavonske "kune" na kraju 15. stoljeća, može objasniti time što je plemstvo slavonskoga *regnuma*, analogno "marturini" (kunovini) i sam lik neobično stilizirane četveronožne životinje na banovcima, kojima se taj porez plaćao, tijekom vremena počelo smatrati i nazivati konom. Tako se i šesterokraka zvijezda iznad "kune" (zapravo lava) na slavonskim banovcima počela tumačiti kao Marsova zvijezda, povezujući pojam kune (*martes*) s imenom rimskog boga Marsa, u čemu se reflektira humanistička učenost 15. stoljeća.

Zaključak: od grba zemlje do grba nacije

Od kraja 15. stoljeća u javnoj heraldičkoj praksi i različitim tiskanim djelima pojavljuje se grb sa štitom šahiranim na različite načine (4x4, 6x6, 7x7, 7x8, 8x8; crveno-srebrno, srebrno-crveno, asimetrično i simetrično ovisno o parnom ili neparnom broju kvadrata u glavi štita) prvo kao habsburški pretenzijski, a potom i kao zemaljski grb Kraljevine Hrvatske u okviru javne heraldike Jagelovića. S druge strane, ruka sa sabljom, kao stari motiv s grba koji se u europskim grbovnicima atribuirao najčešće Hrvatskoj a ponekad i Dalmaciji, od kraja 15. stoljeća redovito se javlja kao grb Bosne (koja je tada, zajedno sa značajnim dijelovima srednjovjekovne Hrvatske, već bila pod vlašću Osmanlija). Potkraj 15. stoljeća Habsburgovci reatribuiraju to staro dekorativno-grbovničko znamenje Hrvatske i u donekle izmijenjenoj obliku pripisuju ga Bosni. Time oni iz svoje perspektive, u kontekstu zajedničke protuosmanske borbe, žele simbolički i politički obnoviti predosmansku povezanost Hrvatske s Bosnom s ciljem zaustavljanja turskih prodora prema austrijskim naslijednim zemljama.

Grb novovjekovne Kraljevine Slavonije s kunom između dviju rijeka, što ga je slavonskom plemstvu dodijelio kralj Vladislav II. 1496, od početka se odnosio na točno određeno područje smješteno između rijeka Sutle, Drave, Kupe i Save, odnosno na prostor tadašnje Varaždinske, Zagrebačke i Križevačke županije, ko-

je su činile srednjovjekovni *regnum Slavoniae*. Osim toga, Jagelovići su, uz "vlastiti" grb Kraljevine Slavonije, početkom 16. stoljeća, prateći pretenzijsku heraldičku praksu konkurenčkih Habsburgovaca, u svoju javnu heraldiku uveli i novi grb Bosne te zasebne grbove Hrvatske i Dalmacije.

Od svih spomenutih zemaljskih grbova najranije zabilježeno znamenje s tri leopardove glave - izvorno od 13. do 14. stoljeća osobni grb hrvatskih hercega, a tijekom 15. stoljeća službeni zemaljski grb Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva - "pripalo" je na koncu isključivo Dalmaciji koja nije bila u ekspanzionističkom odnosno obrambenom fokusu ni Habsburgovcima niti Jagelovićima. Na području srednjovjekovnih dalmatinskih komuna već se tijekom prve polovice 15. stoljeća učvrstila vlast moćnog mletačkog lava, što ih je, uz turski "klin" koji se stvarao, sve više udaljavalo od stvarne i simboličke moći nekadašnjih vladara. Dok su krajem 15. stoljeća sada već zasebni odnosno novi politički entiteti Kraljevine Hrvatske i Kraljevine Slavonije "stjecali" posve nove grbove, stari grb s leopardovim glavama, znamenje nekodinistvenog Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva od Drave do Jadranu, ipak se, zahvaljujući inerciji uporabe, zadržao u pretenzijsko-vladsarskoj heraldici obiju dinastiju. Međutim, u novim okolnostima, uporaba tog grba ostala je "stiješnjena" izvan kontinentalnih "granica" novooblikovanoga hrvatsko-slavonskoga heraldičkoga znakovlja, pa se, uglavnom titularno, počela odnositi isključivo na Dalmaciju.

Time je bili redefinirana službena heraldika hrvatskih zemaljskih grbova za buduće novovjekovno razdoblje. U javnu heraldičku praksu uvedena su tri prepoznatljiva državna grba Hrvatsko-dalmatinsko-slavonskog kraljevstva: grb Kraljevine Hrvatske (polja šahirana srebrno-crveno), grb Kraljevine Slavonije (kuna prolazu između dviju rijeka iznad koje je šesterokraka zvijezda) i grb Kraljevine Dalmacije (tri okrunjene leopardove glave na plavom). Međutim, sudeći po djelovanju Sabora, kao službeni državni grb cijelokupnoga kraljevstva od druge polovice 16. pa sve do 19. stoljeća prvenstvo je imao upravo slavonski grb. Naiime, novovjekovna Kraljevina Slavonija, sa Zagrebom kao središtem, ostala je najzaštićenija od osmanskih osvajanja, a slavonsko je plemstvo očuvalo postojeće institucije vlasti. Područje srednjovjekovne Hrvatske i Dalmacije najvećim je dijelom palo pod vlast Mletačke Republike i Osmanskog Carstva, a sabor hrvatsko-dalmatinskog plemstva nije se od sredine 16. stoljeća sastajao na zasebnim zasjedanjima, nego se jednostavno priključio Slavonskome saboru.

Stoga je i heraldičko znamenje Kraljevine Slavonije u okviru djelovanja jedinstvenoga Hrvatsko-slavonskoga sabora imalo prvenstvo u odnosu na zemaljske grbove Hrvatske i Dalmacije. Tako se grb sa šahiranim poljima, kao zemaljski grb Hrvatske, nakon prve pojave na hrvatskom tlu 1527, rabi sporadično

¹⁶¹ Izvorni latinski naziv za kunu je "maelis" ili "mele", a "martes" se pojavljuje tek u srednjovjekovnom latinskom pod utjecajem germanskih jezika (starofrancuski "martre", staroengleski "mearp", staronorveški "mörðr", starovisokonjemački i jidiš "mardar").

Primjeri šahiranih grbova i grbova s otvorenim zidom:

Grbovi gradova Pistoje i Trebbina; grbovi rodova Putbus, Burgess, Castell, Dachenhausen i Sponheim

Pistoia

Trebino

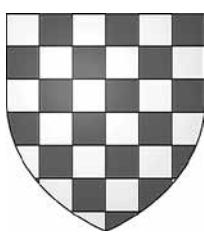
Burgess

Castell

Dachenhausen

Sponheim

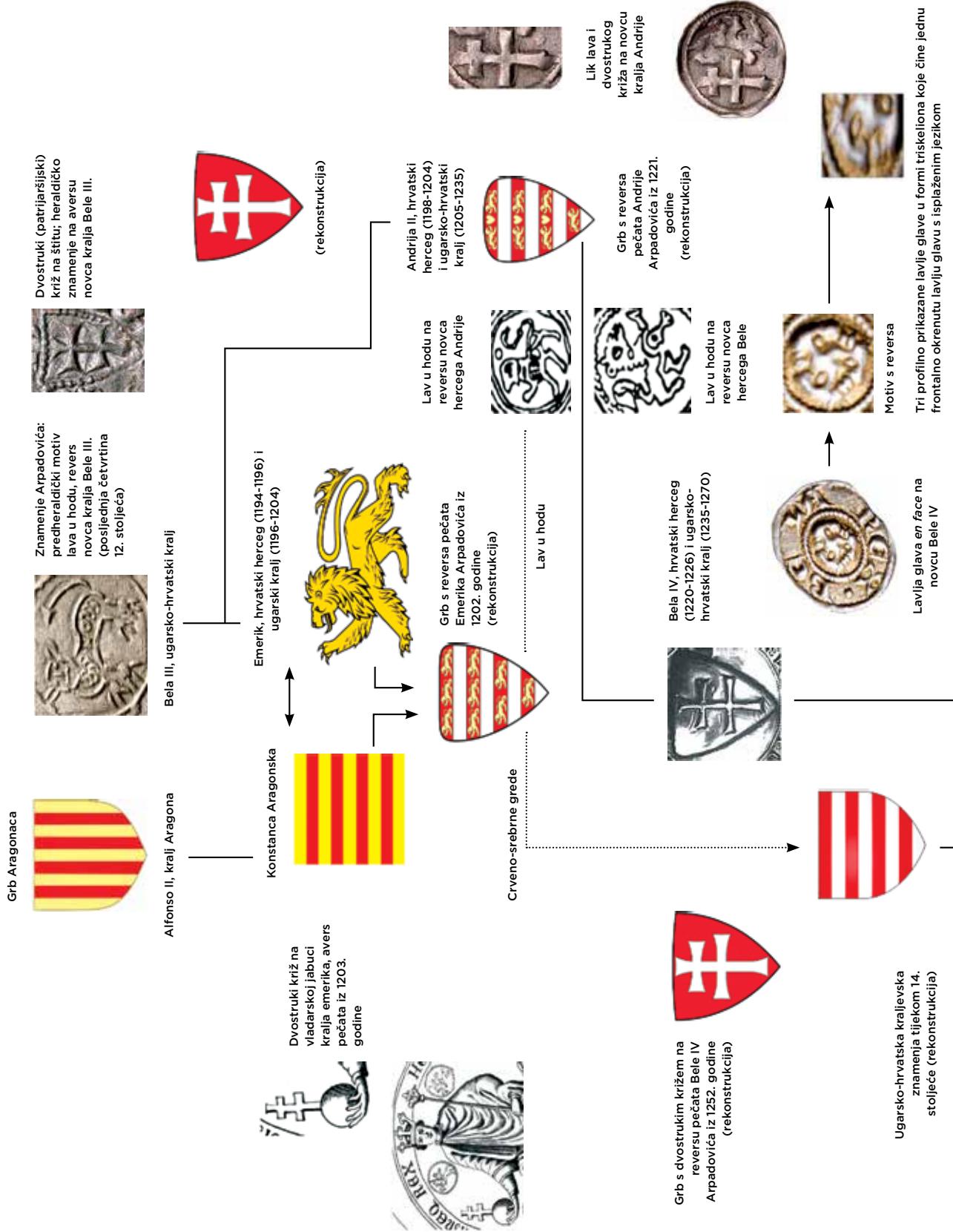
Putbus

Heraldički motiv otvorenog zida u obliku šahiranih polja (zlatna polja otvorenog zida) na znamenju roda Aregger (1595) oblikovana trodimenzionalno poput kamenih pravokutnika s dijamantnim vrhom na Palazzo dei Diamanti u Ferrari

Podrijetlo, uporaba i simbolika znamenja na hrvatskim zemaljskim grbovima

Grb Anžuvinaca

Likovi lava (leoparda) na novcima i grbovima hrvatskih hercega tijekom 13. stoljeća

Grbovi ugarsko-hrvatskog kralja Karla Roberta Antuninca (1301-1342) (rekonstrukcija)

Lik lava u hodu na herceškom novcu

Bela, hrvatski herceg (1260-1269)
Grb s aversa pečata herceg Bele iz 1268.

Lavije (heraldički leopardski) glave na grbovima Antropomorfn oblik

Grb "Kralja Slavonije"

Grb "Kralja Dalmacije"

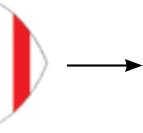

Zastava uz šator sina "ugarskog vojvode", kraj 13. stoljeća

Grb kojeg je Dubrovačka Republika počela koristiti od druge polovice 14. stoljeća po uzoru na ugarsko-hrvatski kraljevski grb

Grb Dubrovačke Republike sa slikom Sv. Vlaha (Lovoša Marinov Dobričević, sredina 15. stoljeća)

Grb Luksemburgovaca
Jedan od grbova zemalja kralja Matijaša, 1488. godine

Pluralizacija heraldičkih znamenja

Grb Kraljevine Slavonije, grbovnica kralja Vladislava Jagelovića iz 1496.

Zemaljski grb Hrvatske na freskama u kući Waitera Zellera u Innsbrucku, 1495.

Zemaljski grb Kraljevine Dalmacije na taliju Ludovika Jagelovića iz 1525.

Pretenzijski habsburški grb Kraljevine Hrvatske Triumfalna povorka cara Maksimilijana, 1515.
Grb Kraljevine Hrvatske Pečat sa Cetingradske povelje iz 1527. godine

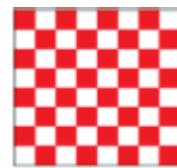
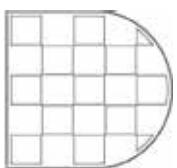
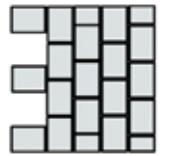

Sintagma o Hrvatskoj kao "tvrdavi" i bedemu (predizidu) obrane kršćanstva od Osmanlija primijenjena kao heraldičko znamenje u okviru pretenzije habsburškoga

Hrvatska

Dalmacija

Preoblikovanje tvrđave/tvrđavnog/otvorenog zida u šahirana polja kroz heraldičke primjere

Štit sa
znamenjem na
pečatu iz 1527.
Cetingrad

Krbavská bitka, 1493.

Slijed formiranja hrvatskog griba sa šahiranim poljima u okviru habsburške pretenzijske heraldike od 1493. do 1527. godine

Usporedni

primjeri

preoblikovanja

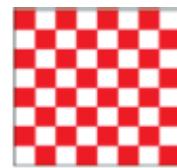
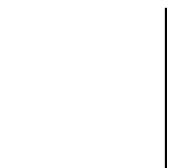
prikaza tvrđave/tvrđavnog zida u šahirana ili rasčetvorenna polja na gradskim i obiteljskim grbovima/znamenjima

Srebrna
tvrdava na
plavom iznad
jezera

Zlatno-plava
šahirana polja
iznad jezera

Grb Suzane
"hercegnine
Hrvatske", oko
1498.

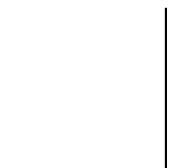
Novac

Phillipa von

Spanheim

nadbiskupa Salzburga a naslovne

vojvode Koruške

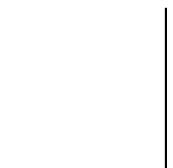
Grb obitelji Kastel(n)

Grb obitelji Sponheim/
Sponheim

Grb područja Pomeranija
– Voigast, 16. stoljeće

Grb obitelji Burgess

Varijante griba obitelji de Lago

Govoreći grbovi:

Grb grada Pistoje,
15. stoljeće

Grb obitelji Kastel(n)

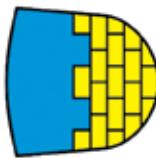
Grb grada Volgasta

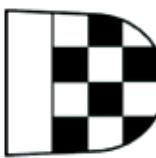
Varijante grba obitelji Reynell

Grb Williama de Burgha

Grb obitelji Baldassini
Castelli Gozze

Grb grada Bautzena

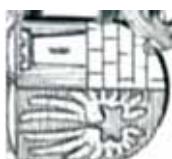
Grb grada Trebbina

Grb obitelji Lombardo

Znamenje Dubrovnika na portulanu iz 1466.

Varijante grba obitelji Šubić Zrinski

Varijante grba obitelji Bravo

Priček gradskih zidina na početku grada Dubrovnika, 15.-16. stoljeće

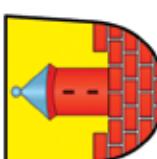
Znamenje Gaeta na portulanu iz 1325.

Prikaz gradskog likovnog zida s heraldičkim likovima iznad otvorenog zida stijelicanog u šahirana polja:

Obitelj Gindroz von Saviese

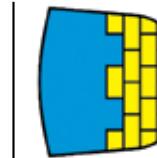
Obitelj Kant

Obitelj Mauer

Obitelj Loeben

Obitelj Mauer grada Beča

Obitelj Mauer (Attelwil)

Obitelj Putbus

Obitelj Budden

Obitelj Langen

Obitelj Jednorog

Obitelj Grafenberg

još neko vrijeme "u raznim prilikama i raznim mjestima", dok se nakon posljednjega samostalnoga zasjedanja Hrvatsko-dalmatinskog sabora 1557. godine u Steničnjaku, taj grb pojavljuje "uvijek kao neslužbeni grb uz službeni grb Slavonije."¹⁶² Kasnije, početkom 17. stoljeća, dolazi do pojave heraldičkog znamenja koje uključuje grbove svih triju kraljevina.¹⁶³ Time se simbolizirala politička ideja o Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji kao jedinstvenoj državnopravnoj cjelini. Heraldička reintegracija prethodila je političkoj koja je podrazumijevala obnovu hrvatsko-dalmatinsko-slavonske teritorijalne cjelovitosti u vidu *Trojednice*.¹⁶⁴

Posve novi element u dalnjem razvoju državno-zemaljskog znakovlja donosi ilirsko, građansko doba sredinom 19. stoljeća kada se grb "Ilirije" s polumjesecom i zvjezdom uklapa ne samo u okvir sjedinjenih grbova Slavonije, Hrvatske i Dalmacije (primjerice na instalacijskoj zastavi bana Josipa Jelačića) nego krat-

kotrajno stječe značenje nacionalnog grba. Međutim, nacionalno-integracijska simbolika tu je ulogu u postnagodenom razdoblju ipak dodijelila grbu Kraljevine Hrvatske sa šahiranim poljima, kao heraldičkom znamenju "svih Hrvata". Tako će najposlijej, u nizu hrvatskih grbova što smo ih tematizirali u ovom radu, upravo znamen sa šahiranim poljima zauzeti prvenstveno mjesto *nacionalnoga grba*.

Mate Božić rođen je 1981. godine u Splitu u kojem je završio klasičnu gimnaziju te studij povijesti i filozofije na Filozofskome fakultetu. Tijekom studija bio je među pokretačima udruge studenata povijesti *Toma Arhidakon*. Sudjelovao je u organizaciji brojnih predavanja i seminara, kao i u pokretanju studentskog časopisa *Pleter* u kojem je objavio nekoliko historiografskih radova. Zanimaju ga teme iz hrvatske povijesti srednjovjekovnoga razdoblja, a osobito začeci i razvoj heraldičke teorije i prakse. Živi i radi u Solinu (u Osnovnoj školi Don Lovre Katića).

¹⁶² D. Peić-Čaldarović i N. Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*: 74. ¹⁶³ Jedan takav primjer hrvatsko-dalmatinsko-slavonskog sjedinjenog grba potjeće iz 1624. godine a nalazi se na nadgroboj ploči bana Tome Bakača Erdödyja u zagrebačkoj katedrali. Također, na saborskoj škrinji privilegija *Kraljevstva* koju je 1642. dao izraditi zemaljski protonotar Ivan Zigmardi Diankovečki uz službeni grb Slavonije, izrađen je posebno i grb Hrvatske. Integracijsku ideju odražava i banska zastava Nikole III. Erdodyja sa složenim grbovima (tri grba u formi jedne cjeline) Hrvatske, Slavonije i Dalmacije nastala između 1680. i 1692. godine, u vrijeme Bečkog rata, kada su oslobođeni veliki dijelovi Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Tijekom 18. i 19. stoljeća brojni su primjeri korištenja sjedinjenog ili složenog grba triju kraljevina, primjerice sjedinjeni grb na portretu bana Ivana Draškovića (1732-1733), sjedinjeni grb na portretu bana Franje Nadasdy (1756-1783), sjedinjeni grb na konjaničkoj zastavi hrvatske domobranske čete iz protunapoleonskih ratova (1797), složeni grb na prikazu zastave bana Ignjata Gyulaya (1806-1831), kao i složeni grb na instalacijskoj zastavi bana Franje Vlašića iz 1832. Vidi: D. Peić-Čaldarović i N. Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*: 83-108; 139-165. ¹⁶⁴ D. Peić-Čaldarović i N. Stančić, *Povijest hrvatskoga grba*: 87.

Anne Carson

Ogled o greški (drugi nacrt)

ODABRAO I PREVEO: Nenad Ivić

A sanjam, istina je, o uprljanim rukavicama od brušene kože.
Tako sanjah
Od dana kad pročitah
U trećem svesku Freudovih pisama
(prošle su godine nakon što ga prestah viđati)
rečenicu što će je ovdje navesti u cijelosti.
Pismo Ferenciju 7.5.1909.:
“Nimalo ne nalikuje pjesniku, osim trepavica”
Freud okljeva da me imenuje
Ali
Velim vam,
Nije to bila
Mrlja od peludi.
Ovdje
Mi je moguće parafrazirati Descartesa
Ruka to zaposleno oruđe
Ili ostaviti.
Konačno
Što smo vi i ja u usporedbi s njime?
Vonj izgorjelih pastila.
Sjetim se ove rečenice svaki put kad pređem to mjesto.